

ՀԱՉԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԸՆ

ԵՐԿՈՒ ՔՈՅՐ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան «Կույլտուրա» Միջալէկան փող. 102.

1 9 1 6

891.99

շհ-44

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍՆ

Ա

Ես տասներկու տարեկան էի և կարդում էի Շամշուղա (Սամշուղո) գիւղի քահանայի մօտ։ Մէկ ամառնային շոք օր էր։ Երկու հատ տանձի ծառեր կային տան ետեւը. նրանց մէկի ստերում տէրտէրն էր նստել և սաղմոս էր քաղում, իսկ միւսի տակ, ես՝ տէրտէրից հեռու նստած, որպէս թէ դաս էի սերտում. բայց երեսս էր միայն գրքի դիմացը, իսկ աչքերս մի անբնական դիրքով այս կողմ այն կողմ էին նայում, մանաւանդ դէպի տէրտէրը շուտ շուտ էի գցում, որ տեսնեմ արդեօք քունը չտարա՞ւ շատ սաղմոս մըմնջալով, որ վեր կենամ տեղիցս ու փախչեմ դէպի գետը և խառնւիմ լողասէր երեխայոց հետ. բայց այդ ժամանակ ես բոլորովին ուրիշ դէպքի հանդիպեցի, այնպիսի դէպքի որ մինչև այսօր էլ չեմ կարողանում առանց սարսափելու յիշել։

Նինջն արդէն սկսել էր բռնանալ տէրտէրիս վրայ և յոյս կար, որ մինչև ներհման հասցնէր, յանկարծ մի անծանօթ երիտասարդ եկաւ, և չըզիտեմ ինչ ասեց, ինչ չասեց, տէրտէրս բոլորովին սթափւեց և սկսեց գունափոխել: Այս ժամանակ ես արդէն ոտքի էի կանգնել՝ ի պատիւ նորեկ հիւրին, բայց այնքան մօտիկ չէի, որ հասկանայի նրանց ցածր ձայնով խօսիլը: Տէրտէրս հրամայեց ինձ որ երթամ տուն հաց ուտելու: Ես ճանապարհ ընկայ, բայց յիշեալ երիտասարդը այնպէս գրաւեց ինձ, որ մի անսովոր հետաքրքրութիւն ստիպեց ինձ հետամուտ լինել և իմանալ, թէ ո՞վ է արդեօք այդ պարոնը, և այդ պատճառով սկսեցի բախշի մէջը մըլօլմըլ անել: Սրա վրայ շատ ժամանակ չանցաւ, երիտասարդը տէրտէրիս աջը համբուրեց և ճանապարհ ընկաւ դէպի այն կողմը, որ կողմով որ ես պէտքէ երթայի հաց ուտելու: Ես հասայ նրա բամակից և երեխայական հետաքրքրութեամբ սկսեցի երեսին նայել, ոտքին նայել, և այսպէս գրաււելուս համար մի քանի անգամ էլ ոտքս քարին դիպչելով վէր ընկայ և կարմրեցի, բայց չընդհատեցի իմ նրկատուութիւնքս:

Մի վայելչակազմ երիտասարդ էր այս մարդը, նորաբոյս բեխերով ու մօրուքով, խոշոր աչքերով ու խիտ ունքերով: Մի գեղեցիկ հրացան ունէր, որ արծաթաբանդ լինելով՝ վառվռում էր, անդրադարձնելով արևի ճառագայթները: Արծաթաբանդ էր և ատրճանակը, որ խրած էր արծաթի քամարի տակ, որից կախ էր արած և արծաթապատ խանջալը: Այսպիսի զարդարանք չեն ունենում օրական աշխատանքով ապրող գիւղացի երիտասարդները, այլ նրանք միայն, որոնք հնձում են, առանց ցանելու, կամ ոչ ցանում և ոչ հնձում են այլ «Են զամաթ, ասելով մի գիշերային ճանապորհութիւն են անում

37181-62

իրեւ զբօսանք և առատ գրպաններ որսում մութ անտառներում: Երիտասարդը ամենեւին ուշք չէր դարձնում ինձ վրայ և կարծես չէր տեսնում, որ ես որսկանի շան պէս իր չորս կողմովը պրտուտ էի անում և քիչ էր մնում ոտքի տակն ընկնիմ: Այսպէս շարունակեց մեր ճանապարհորդութիւնը և ես մոռացայ, որ արդէն գիւղից դուրս ենք եկել: Այս ժամանակ նոր արդէն տեսաւ ինձ երիտասարդը և սկսեց հարցնել:

— Դու ո՞ւր ես գնում, բալա ջան:

Ես շփոթեցի և նոր աչք բացի, տեսայ որ հեռացել եմ ճանապարհից, սկսեցի կցկտուր կերպով պատասխանել, թէ ես գնում եմ հաց ուտելու:

— Դու ո՞ւր տղան ես, յետոյ հարցրեց:

Ես պատասխանեցի:

— Հա՛: Մեր . . . տղան ես . . . Դէ՛ գնա՛, բալա ջան, գնա՛ հաց կեր:

Մեր . . . ասելով, ինչ ուզեց ասել, չը հասկացայ, բայց բնագննութեամբ ենթադրեցի, թէ սա իմ ազգականը պէտք է լինի, բայց ինչո՞ւ այսպէս սառնութեամբ է վարւում ինձ հետ, իմանալով որ ես այստեղ օտար եմ. պէտք էր որ գգւէր ինձ, ինչպէս իմ միւս բարեկամներս անում էին պատահած ժամանակը: Ես սկսեցի աւելի խոր նայել երեսին և անշարժ կանգնել: Նա դուրս եկաւ ճանապարհից, վէր բերաւ ուսից իւր արծաթաբանդ հրացանը, աղօթումն *) նայեց և դրաւ կշտին: Նա նստած էր:

*) զգօթի, աղօթի—հրացանի կայծաքարի մօտի նեղ անցքն է, ուր լցնում են վառօղով, հրացանը լցնելուց յետոյ, այդ աղօթու վառօղը կայծից բռնկւելով տրաքացնում է հրացանը:

Հանեց քամարից քաշ արած մաշկեկի միջից ատրը-
ճանակը և այն էլ դրաւ մօտը: Յետոյ կրկին նա-
յեց ինձ և մի խոր հառաչանք արձակեց կրծքից՝
քանի մի կցկտուր խօսքերի հետ, և ապա դառնա-
լով դէպի ինձ ասաց.

— Բալա ջան, գնա տէրտէրիդ ասա, գայ ինձ հա-
ղորդի:

Ես սկսեցի զարմանալ և անշարժ մնալ: Այս
մարդը հիւանդ չէ, մի բան չէ, ինչի՞ է ուզում հա-
ղորդել, ասեցի ինձ: Բայց նա կրկնեց իր խընդիւրը.

— Գնա, բալա ջան, գնա: Ես հեռու տեղ պիտի
գնամ, կարելի է ինչ պատահի ճանապարհին, դրա
համար ուզում եմ հաղորդել:

Ես հնազանդեցայ և հազիւ երկու երեք քայլ հե-
ռացել էի, յանկարծ թնդաց ատրճանակը և գիւղա-
ցիք դիմացէն նկատելով, սկսեցին վազել դէպի իմ
անձանօթ բարեկամս: Այս ժամանակ ես յետ նայե-
ցայ ու երիտասարդի կուրծքը արիւնաթաթախ տես-
նելով, ուշագնաց ընկայ վայր:

Ի

Աշունք էր: Մի անտառուտ ձորամիջում մեծ
խարոյկ էին վառել ութ գիշերեգնաւորած, որոնք մին
բան զմիւսը հաստաբազուկ և քաշառողջ երիտա-
սարդներ էին:

— Տղէք, ի՞նչ սազ կը գայ էս կրակին, ասեց նը-
րանցից մինը, ընդհատելով հասարակաց խօսակցու-
թիւնը:

— Լաւ խոյ պատասխանեցին քանի մի հոգի
միաբերան:

— Դէ, ո՞վ էք պատրաստ:

— Ես. ես էլ, ես էլ. լսեցին քանի մի ձայներ:

— Հէնց ում որ կը հրամայես, ասեց մէկ ու-
րիշն էլ:

— Էդ լաւ ասեցիր, պատասխանեց առաջար-
կողը: Ես երկուսիդ կը հրամայեմ, որ գնաք մէկ
լաւ խոյ բերէք, երկուսիդ էլ, որ գնաք հաղող բե-
րէք, երկուսիդ էլ, որ գնաք մէկ պղինձ, մէկ ջրա-
ման, աղ, հաց բերէք. երկուսս էլ կը մնանք էս-
տեղ: Դէ, վեր կացէք: Խոյի դնչիցը կը բռնէք ուսու-
լով ու էն սահաթը դայիմ կը կապէք, որ ձէնձուն
չըհանի ու խոզարածներին զարթացնի: Հաղողը
ձաղարանց բաղիցը կը բերէք. ծոցներդ քարով, հո-
ղով լցրէք, որ բաղմանչին պատահի, աչքերը հոդ
ածէք: Դուք էլ պղինձի գնացողներ, էնպէս պէտք
է մանէք գեղը ու էնպէս դուս գաք, որ ոչով չը-
տեսնի, ոչ մի շուն չըհաչի: Հասկացա՞ք թէ չէ: Դէ,
Աստուած կանչեցէք, գնացէք:

Պարոն կարգացող, հաւատարիկ կը գոյ արդեօք,
որ մեր քաջերը առանց փոքր ինչ մտածելու և
ձանձրանալու ուրիշների սեփականութիւնը կողոպ-
տելու գնացին և այն էլ Աստուած կանչելով: Եթէ
ես լինէի, ալարս կը գար և ամենևին տեղիցս չէի
շարժւիլ, բայց նրանք որսորդի շունը քեզ օրի-
նակ: Որսորդը հրացանը ուսն առնելուն պէս, շան
աստղը փայլում է, այնպէս է ուրախանում ու իս-
կոյն առաջն ընկնում, որ կարծում ես . . . ինչ
կարծես, ոչինչ էլ չըկարծես: Այսքանը ստոյգ է, որ
ջիրիդի սովոր ու թալիմ առած ձին գունդի ձիա-
հանգին որ լսում է, ոտքերը գետնին է զարկում,
ուզում է կապը կտրել, դուրս ընկնել գոմից և շինքը
ծումռելով օձապտուտ ձևի արշաւանքով զւարճա-
նալ: Այնպէս չէ՞ն միթէ տանցի ու լէզզինկայի սո-
վոր աղջկունք ու երիտասարդք, երբ այդ եղանակը
հնչում է մուզիկան կամ գունդան: Այսպէս են և
փահլեւանները և կուսսէր եզ ու գոմէշները, երբ
հանում ես իրանց ախոյեանի առաջն: Քաջութիւնը
ոչ խելք է և ոչ նիւթ, այլ մի ոգեկան ոյժ է: Ում

մէջը որ այդ գորութիւնը կայ, գործադրելու հարկաւոր դէպքերում ոգևորում է նորան: Մի խոզի դունչ կապել, որ ձայն չըհանի, կամ այգեպանի աչքերը հող ածել, որ չը ճանաչի իր թշնամուն, աւագակների համար դոքա այնպիսի ուրախացուցիչ ու զւարճալի միջոցներ են, ինչպէս մեզ համար մի յաջողակ հաճելի խօսք ասելը մի գեղեցկուհու:

— Ի՞նչ ես փերը անում, Արզուման, հարցրեց մնացողներից մէկը միւսին կրակի վրայ նորանոր գերաններ դնելով, թէ և առանց էն էլ, ոչ թէ մէկ, այլ քսան խոզ էլ կարող էր խանձել: Երբ որ վեց հոգին գնացին և մնացին այս երկուքը, դոքա սովոր լինելով այդպէս բաների, ոչինչ մտածողութեան մէջ չընկան, թէ արդեօք իրանց ընկերքը յաջողութեամբ կը վերադառնան, թէ՞ կընկնին թակարդի մէջ և վաղը իրանց անունն էլ նրանցի հետ կը խայտառակւի ջահելութիւնը մոռացած ծերերի առջև:

— Ես ոչինչ բանի վրայ փերը չեմ անում, պատասխանեց Արզումանը, բայց էս գիշեր մէկ երազ եմ տեսել, էս սաղ օրը դրա վրայ եմ միտք անում, թէ ետեւը ի՞նչ պէտք է պատահի:

— Խէր ըլի, ասա՛ տեսնեմ ի՞նչ ես տեսել:

— Մի սիպտակ ձիու վրայ նստած էի: Էնպէս մի ձի էր, որ աստղերի հետ էր ուզում խաղայ: Ես էլ ետեւիցս կապել էի, ամեն սարքուկարգը վերաս էր: Գեղի առաջին խաղացնում էի ձիս, բոլոր գեղացիք, ինձ էին մտիկ տալիս, ինձ էին թամաշա անում ու շատերն էլ կանչում էին— վէր արի, վէր կընկնիս: Ես նրանց չէի լսում, ես մտիկ էի տալիս, որ տեսնեմ Հերիքնազս էլ ինձ տեսնումէ թէ չէ: Հէնց էս փերումն էի, մէկ էլ տեսնեմ մի քանի հարս ու աղջիկ, Հերիքնազս էլ նրանց միջին, ճա-

նապարհի դրաղին կանգնել, ինձ են թամաշա անում: Էս որ տեսայ, աւելի տաքացայ ու ձիուս գլուխը բաց թողի: Ձին թռաւ, էլ չկարացի թէ գլուխը բռնել էի . . .

— Յետո՞յ, ուր գնաց ձին:

— Ձին քողացաւ, թէ աչքերն արնով լցւեց, չեմ գիտայ, ճանփէն ծռեց ու մի բաշ ընկաւ Էդ աղջրկերանց մէջը: Էրկու հոգի ընկան ձիու տակը, ձին գլխի վրայ տնկեց, ես էլ բերանքս վէր գետնին փռեցի: Մրա վրայ զարթեցի: Ի՞նչ կասես, սա լաւ նշան չի: Ձիու տակ ընկնողը Մարիամն ու Հերիքնազն էին: Աշկարա էրեւում էր, որ ես մոլորաղիս չը պիտի հասնեմ:

— Ի՞նչ ասեմ, օրը գիտէ: Շատ անգամ մարդ փիս էրազ էլ տեսնում է, բայց թէ օրը բարի է, էրազն էլ բարին է կատարում: Դիւի սուտ, Աստուած ըղորդ, Օլաշաղա չարա եօխ: Ինչոր լինելու է, կըլի, էրազի ըռխին չի մտիկ տալ:

Այս միջոցին կաթսայի գնացողները եկան: Հացաղ (աղ), ջրաման էլ էին բերել. ու մի ուրիշ կապոց էլ դրին Արզումանի առաջ: Արզումանը բաց արտւ այդ ծրարը և նրա միջից հանեց մի եփած չաղ հաւ ու մի քանի հատ գաթա: Արզումանը իսկոյն իմացաւ, թէ ինչ տեղից պէտք է լինի այդ, և թէ և շատ ուրախացաւ այդպիսի յուսոյ նշաններ ընդունելով, բայց այսուամենայնիւ սաստիկ բարկացաւ, որ իր հրամանը ճշտիւ չեն կատարել գնացողները:

— Տղէք, դուք մեր անումը պէտք է խայտառակէք, ասաց Արզումանը բարկանալով: Ես ձեզ ասեցի էնպէս պէտք է մտնէք գեղը ու էնպէս դուս գաք, որ մի շուն, մի կատու էլա չիմանայ, ձեզ ի՞նչպէս գտան, որ էս բաներն ուղարկեցին:

— Աստուած, երկինք, Արզուման, մի հոգի էլա չի իմացել: Մենք ամեն բան վեր կալած

Նեսուենց տան կշտովն անց էինք կենում, մէկ էլ տեսներք մթնումը չափարի տակին մի շւաքի պէս բան է երևում. մօտեցայ, տեսնեմ մի հարս: Ես ասի՝ հրէս կը փախչի որտեղ որ է, բայց նա փեշիցս բռնեց ու էդ տըւաւ ինձ, լուռ ու մունջ, առանց մի խօսք խօսելու: Յետոյ ես ճանաչեցի. ասի, դու Մարիամն ես. նա գլխով արաւ ու փախաւ:

Արդումանը գլուխը քաշ գցեց ու հառաչելով փնթփնթաց քթի տակին. «էրանգ, էրանգ»:

Այս ժամանակ հրացանների ձայներ լսեցին: Տղերքը յանկարծ վեր թռան տեղերիցը և սկսեցին կասկածել, թէ չլինի՞ իրանց ընկերների վրայ արձակեցին այդ մարդասպան գործիքները, բայց սրա վրայ շատ չանցաւ, հաղողի գնացողներն եկան: Շալւարներ լէն փոխկերքը հաղողով ու խնձորով լցրել ու խուրջինի պէս ուսներին էին գցել: Բեռը ցած դրին ու կարմրած երեսներէից բրտինքը գտակնեւորվը սրբելով՝ նստոտեցին կրակի դրաղին:

— Տղէք, ոչով հօ չը տե՞սաւ ձեզ, հարցրեց Արգումանը:

— Բաղանչին տեսաւ. . . վա՛յ էն տեսներուն, որ տեսաւ. . . իրան մահը տեսաւ. . . աշխարհքը գլխին մթնեց, մեզ չը ճանաչեց--ասեց գողերից մինը յոգնածութիւնից շնչարգելելով:

— Տղէք չըլինի՞ խեղճի օրը սևացրիք:

— Ձէ, չէ. . . մի ծիծաղ էր, ծիծաղ: Դեռ էս պէս խելօք բան չէինք արած:

— Մտանք բաղը թէ չէ, գնացինք բաղանչու դազին մտիկ արինք, տեսանք էնտեղ չի: Դէս ու դէն ընկանք, տեսանք վերի մեծ խնձորքի տակին քամակի վրայ պառկած խորմփացնում ա: Մենք էլ էս կուզէինք: Շալւարս հանեցի տըւի Մազօյին, ասի դու գընա արխային հաղող քաղի, ես սրան կըպա-

հեմ: Մազոն գնաց, ես ուսուլով մօտացայ բաղանչու, խանչալս հանեցի ու մահւան հրեշտակի նման գլխաւերկը կանգնեցի: Մի խելիմ ժամանակ մեռածի պէս խորմփացնում էր, մէկ էլ էրադ տեսաւ, խշխշոցն ականջ մտաւ, թէ մոծակները գօռեցին, մէկ էլ տեսնեմ սա ժաժումաժ ա գալի: Ձէ, տեսայ որ սա գլուխն էլ ա ուղում բարձրացնի, ես խանչալս պսպղացրի: Բաղանչիս մահն առաջին տեսաւ թէ չէ, քաղցր քնի մէջ մտաւ: Մազոն իրա բանը որ պրծաւ, բաղիցը դուրս եկաւ, ինձ շրւացրուց: Մենք կիսաճամփի էինք, որ բաղանչին նոր վեկացաւ, քամակներիցս թւանք գցեց. մէկէններն էլ նրա ձէնի վրայ իրանց թւանքները դարդկեցին. . .

Խոզի գնացողները նոյնպէս եկան: Սրանք էլ իրանց արածները պատմեցին և շուտով կատարեցին խոզի «առտօդաֆէն», այսինքն խանձեցին: Արգումանը ոչինչ բանի ձեռք չէր տալիս, ոչինչ չէր խօսում, միայն երբ որ խոզը մաքրեցին և կտրտելու վրայ էին, առաջարկեց, որ մի անդամը (ազդըր) կտրեն, տան իրան և թողնեն երթալու գիւղը: Տղէքը հասկացան նրա միտքը և իսկոյն կատարեցին նրա խնդիրը: Արգումանն ամեն բանից իր բաժինն առնելով՝ ճանապարհ ընկաւ ոտքով դէպի մի աննշան խրճիթ, իսկ երևակայութեամբ դէպի Մուհամմէդի եօթներորդ երկինքը:

Գ

Դ. . . գեղի վերի թաղումը մի տուն կար բուրովին կղզիացած միւս տներից: Այդ տան չորս կողմովը բաւականին բարձր չափար էր քաշած, որ պարսպի չափ ամրութիւն ունէր, և ինչպէս ասում են հեքիաթներումը, դուռն իրա թևովն, օձն իրա

փորովը չէր կարող դրա վրայով ներս թափանցել։
Ժամանակով մեծ տուն էր այդ տունը։ Մի անգամ
մից ութ-իննը օրօրոց էր օրօրւում այդ տանը, չորս
հինգ թորոն հաց էր թխւում Աստրծու օրը։ Երկու
գութան էր դուրս գալի այդ տանիցը, վացսուն
զլուխ կով ու գոմէշ էր կթւում, սուրւով ոչխարներ,
բոլակներով խոզեր, իլխիններով ձիաներ էին պա-
հում։ Այդքան ապրանքի կառավարութեան համար
ոչ մի վարձկան ծառայ չունէին։ Տասն ախպէր էին
որդոց ու թոռանց տէր, որոնց թիւը հասնում էր
մինչև եօթանասունի։ Բայց երբէք չէր պատահում,
որ դրանք ամենքը երբևիցէ միասին մի սուփրի
վրայ գտնւին, միասին իրանց նահապետի չորս
կողմը ժողովին։ Մի քանի հոգի տարւայ մեծ մասը
սարերումն էին անց կացնում, ըստ որում ոչխար-
ներ էին պահում։ Մի քանիսը, որպէս տաւարած՝
գոմերումն էին մնում, որ մի աւուր չափ հեռու
էր զիւղիցը, մնացածներն էլ հեռաւոր դաշտերում
վարուցանքով էին պարապում։ Այս հանգամանքը
այն վատ կողմն ունէր, որ վայրենութեան մէջ էր
ձգում նրանց, հեռու պահելով տնական և հասարա-
կական կեանքից, բայց միւս կողմանէ այն լաւու-
թիւնն էլ ունէր, որ տան բոլոր անդամները իրարմէ
հեռու մնալով՝ միշտ իրարու կարօտ էին քաշում և
միմեանց հետ սիրով մնում։ Ահագին մեծութիւն
ունէր այդ տան շինութիւնը, և եթէ այդպէս շէն
չլինէր, մտնողի վրայ սարսափ կը բերէր, յիշեցնե-
լով հէքիաթների մէջ եղած դէւերի բնակարանները։

Հարիւր երեսուն տարեկան էր, որ մեռաւ այս
տան վերջին նահապետը և ինքը Յօր երանելու պէս
ականատես էր իւր բոլոր ժառանգների և հարս-
տութեան կարճ միջոցում ոչնչանալուն, և նրա
պէս Աստծու փառքը իր բերնից չը պակսացրեց
մինչև մահը։ Ես շատ անգամ եմ տեսել այդ նահա-

պետին։ Յակօր էր նորա անունը և միշտ միտս էր
զցում Հրէից Յակօր նահապետին։ Շատ անգամ
եմ համբուրել նրա ձեռքը և նա ինձ օրհնել է։
Նրա օրհնութիւնը մեծ տպաւորութիւն էր գոր-
ծում իմ մանկական սրտի վերայ։ Սուրբ էր հա-
մարւում դրանց օջաղը և սովորութիւն կար գիւղի
մէջ, նորապսակ հարսութեաններին եկեղեցուց
դուրս բերելուց յետոյ, կը բերէին դրանց օջաղը
համբուրելու։ Չոգում էին նորապսակները, օջաղի
բարից համբուրում և ծերունազարդ Յակօրի օրհ-
նութիւնը ստանալով՝ գնում էին իրանց մուրադին
հասնում։

Ահա այս տանից մնացել էին երկու աղջիկ
միայն։ Մեծի անունը Մարիամ էր, իսկ փոքրինը
Հերիքնաղ։ Մարիամին մի զարաբազցի մարդ ու-
ղել էր և տան փեսայ դառել, Հերիքնաղին էլ իրանց
մօտ էին պահում։ Յայտնի բան է, այն մեծ տանը
չէին բնակում, այլ մի ուրիշ փոքր սենեակում։
Մարիամը շատ սիրուն էր, Հերիքնաղն աննման էր.
երկու հիւրի-փարի։ Մարիամը ուզում էր Հերիք-
նաղին տալ Արզումանին, հետեւելով իւր սիրելի
քրոջ սրտի ընտրութեանը։ Արզումանը նոյնպէս
մեծ օջաղի որդի էր, բայց այժմ իւր մօր մինու-
ճարն էր։ Եւ չունէր ոչ հարստութիւն, ոչ մի ու-
րիշ բան, բայց միայն մի քաջութիւն, մի անվեհեր
սիրտ, որ շատ անգամ ի չարն էր գործ դնում։ Մի
տեսակ ժառանգական հպարտութիւն կար նրա մէջ,
որովհետև նա իր չքաւոր տեղովը հարուստ ու կա-
րող մարդու շինք չէր ծուծ և նրանց բոլորին
իրան թշնամի, իր հայրական սեփականութեան յա-
փշտակիչ համարելով՝ միշտ աշխատում էր փասել
նրանց, որքան որ իր ձեռքիցը կը գար։ Արզումանի
ահից ոչ ոք չէր կարողանում մի լաւ ձի պահել։
Այս տղան ոչինչ բան չէր գողանում բացի ձիուց։

Սրա պատճառը հոգեբանները աւելի լաւ կիմանան. միայն պէտք է այս էլ ասեմ, որ այսու ամենայնիւ անհնարին բան էր, որ մի անգամ Արզումանին տեսնողը չը սիրահարւէր նրա վրայ. իր բարեկամը և կատարելատիպ հասակի հետ մի գրաւող և քարշողական զօրութիւն էլ ունէր այդ տղան. Այդ յատկութեամբը նա կախարդում էր իր բոլոր ընկերներին և ամեն մի խումբ կազմելիս միշտ նրան էին ընտրում իրանց գլխաւոր, նա էր լինում տնօրէնը, առաջնորդողը, հրամայողը: Նրան սիրում էին իւր թշնամիներն անգամ ու շատ անգամ տեղը եկած ժամանակ ասում էին, «մի ձի չի՞, մենք գիտենք, որ դու ես տարել, բայց քու չարին փոխելի»: Պէտք է այս էլ գիտենալ, որ այս գեղացիքը այն գեղացիներէցը չեն, որոնց մէջ մի քաջ երիտասարդի երկիրը հազաւորութեամբ բան լինէր, և այդպիսի մէկը երևելուն պէս սարսափ գցէր ամբողջ գիւղի վերայ: Գող Եղիկը, որ սարսափեցնում էր ամբողջ Շիրակը, այս գիւղը մտած ժամանակ հաւի պէս կուշ էր գալիս, գիտէր, որ այս տեղի ամենայնիւ անգամ իրան բանի տեղ չի գնիլ:

Գ

Կէս գիշերը մօտ էր լրանալու: Լուսնեակը մի ջիգաբօյ (նիզակաշափ) բարձրացել և արեգակի ճառագայթները գողանալով սփռել էր մի անկողնու վրայ: Այդ անկողինը մի սրահի մէջ էր, որ ուղիղ դէպի արեւելք էր նայում: Նախընթած գլխում յիշւած ցանկապատի մէջն էր այդ սրահը, և Մարիամն ու Հերիքնազն էին նոյն անկողնու մէջ պառկած: Քնոյ հրեշտակը տարածել էր նրանց վրայ իր թևերը և շատ քաղցր երազների մէջ էին նրանք այս բոլորիս: Մարիամի մարդ

Շամիրը, որ իր բոլոր կեանքը որսորդութեամբ էր անցկացնում, այժմ քաղաք էր գնացել իւր աշխատութեանց պտուղը տնական կարիքների հետ փոխանակելու: Նա հրացանը երկու գնդակով լցրել կախել էր իր կնոջ մօտ, խստիւ պատուիրելով որ մի անհաւատարիմ ոտք է դնուի մօտեւորում: Այս առանց երկար մտածութեան զոհել դրան: Հերիքնազն էլ իր համար մի ատրճանակ ունէր և դրա վրայ միշտ փորձ անելով ուզում էր իր սիրածի ունեցածին հասցնել իւր ճարտարութիւնը: Երբ իմանում էր այս ինչ նշանի խփելու խալաթը Արզումանը ստացաւ, նա այդ օրը մի տասն անգամ աւելի էր կրկնում իր փորձերը, որոնց ձայնը լսելով՝ դրացիները կարծում էին թէ Շամիրը կրկնի անպատճառ: Թէև Հերիքնազից ամեն բան կը հաւատային, բայց այդ բանին ականատես չէին լինում: Շամիրը միշտ գանգատւում էր, թէ բարութիւն պակասում է, և չէր գլխի ընկնում, որ Հերիքնազն է նրա վառօդի գողը:

Լուսնիակի շողքը ուղիղ Մարիամի երեսին ընկնելով՝ զարթացրեց նրան. հէնց այդ ժամանակ մի ոստիւնի ձայն հասաւ ականջին: Արզումանն էր այդ, որ չափարի վրայից թրմփաց: Մարիամը փոքր ինչ ահ գգաց և ձեռքը մեկնեց դէպի հրացանը, բայց մէկ էլ մտածեց, որ սա անպատճառ Արզումանը կը լինի, որին անհամբեր սպասում էր, թէև չէր պատահած ոչ մի անգամ, որ գիշերով նրան հիւրընկալած լինի: Ասում են՝ սիրտը է թէ սուտ այս բանը, ես չը գիտեմ, միայն այս անգամ ճշմարտացաւ Մարիամի նախազգացմունքը: Շտապով հագաւ նա իր շորերը և նստեց տեղի մէջ: Արզումանն արդէն գիտէր Շամիրի բացակայ լինելը, այդ պատճառով համարձակ առաջ գնացող

Մարիամին տեսնելով «բարի իրիկուն» ասեց՝

— Արգուման դու ես, հարցեց Մարիամը, որպէս
թէ լաւ չըճանաչելով։

— Ես եմ, պատասխանեց Արգումանը։

— Էդ Բնչ կայ ձեռիդ։

— Ոչինչ, մի քիչ միտ է, մի քիչ էլ հաղող է ու

խնձոր։

Մարիամը վերկացաւ իսկոյն, ձեռքից առաւ այդ
բաները և իրան համեցէք արաւ նստացրեց, պատ-
ւիրելով, որ Հերիքնազին չըզարթացնի։

Հերիքնազը զարթել էր և սուտ քունն էր դրել
իրան, գլուխը եօրդանի մէջը թաղելով։ Բայց Ար-
գումանը նայելով այդ եօրդանին, սաստիկ բարկա-
նում ու նախանձում էր, որ իր սիրուհուն իր աչ-
քի առաջ այդպէս անգթութեամբ փաթաթել, ան-
ջրպետել է իրանից։ «Ես դեռ մի վերմակի չափ
երջանկութիւն չունեմ», երևի ասում էր նա իր
մտքումը։ Նրա երևակայութեան առաջ այս
րոպէիս, եօրդանը, դօշակը, բարձը, անկողնա-
կալը և մինչև անգամ շրջակայ պատերն ու քարե-
րը ոգի ստացած՝ որն ուրախանում ու համակրու-
թիւն էր ցոյց տալիս իրան, որն էլ անազ էր անում
և խնդում Արգումանի վրայ։ Նրա աչքում եօրդանը
այս վերջիններից էր անշուշտ։

Մարիամը Արգումանի բերածները տեղաւորե-
լուն պէս, յետ քաշեց կրակի անթեղը և խանձող-
ների ծայրերն իրար մօտեցնելով, կրակը վառեց։
Մի քանի րոպէ չանցած՝ ձևաձեղ շինեց և մի քանի
շամփուր խորոված։ Արգումանը շատ ասեց, որ իշ-
տահ չունեմ, հաց եմ կերել, ջափա մի քաշիլ, թէև
սուտ էր ասում, և Մարիամն էլ, թէպէտ հաւա-
սում էր նրա խօսքին, բայց անկարելի բան էր, որ
իր ուզածը չ'անէր։

— Դէ որ էդպէս է, ասեց Արգումանը, քրոջդ էլ

վեր կացրու, թող նա էլ գայ հաց չլտի։ մինչև նա
չըվեր կենայ, ես թիքա չեմ դնիլ բերանս։

Մարիամը համաձայնութեան ժպիտ ցոյց տը-
լաւ ու գնաց, ներսը շոր փռեց, ճրագ վառեց,
սուփրա գցեց, Արգումանին ներս կանչեց, նըստա-
ցրեց, ու դուրս եկաւ որ քրոջը զարթացնի։

Արգումանը ներս գնաց թէ չէ, սուտ քնած
Հերիքնազը, գլուխը բարձրացրեց և սկսեց չեմ չեմ
անել քրոջ առաջարկութեանը և կամակորելով՝
չուզեց ներս գնալ։ Մարիամը ներս գնաց ու ուզեց
սուտ ու մուտ պատճառներով քրոջ չը գալը թոյլա-
տրել։ Արգումանը աւելի պարկեշտութեան վերա-
գրելով այդ բանը, լռեց, բայց հալալ հաց էլ չըկե-
րաւ։ Նա աւելի լաւ էր համարում Հերիքնազից
մօտիկ քաղցած նստել, քան թէ նրանից հեռու՝
առատ սեղանին։ Շուտով դուրս եկաւ իր առաջ-
ւայ տեղը նստեց։ Մինչև Մարիամը սուփրէն կը
հաւաքէր, ամէն բան իր տեղը կըդնէր, Արգումանը
աչքը գցել էր ճրագին ու տեսնում էր, ինչպէս
գիշերաթիթեռնիկը ճրագի չորս կողմովը պըտտուե-
լով՝ այրում էր իր թևերը, որով վերջապէս խե-
ղացաւ բոլորովին, և ընկնելով ճրագի վրայ, այր-
ւեց։ Արգումանը, որի համար այդ րոպէին ամե-
նայն բան սէր էր շնչում, սկսեց կցկտուր խօսել—
«ճրագին սիրում է փարւանան, գլխովը պըտտում
է, բայց անգուլթ ճրագը նրան չըխղճալով՝ էրում է»։

Այս լսեց Հերիքնազն ու սկսեց փնթփնթալ քթի
տակ, թէ՛ «փարւանան ճրագը չի սիրում, ուզում է
հանգցնել նրան, նա էլ ջգրու էրում է»։

«Կեղւիդ մատաղ», ասեց Արգումանն իր մըտ-
քումը, «էդ քաղցը լեղովիդ որ դու անիծես էլ, ես

օրհնանքի տեղ կընդունենամ»։ Ախշի, էդ ի՞նչ ասեցիր մէկ էլ ասա, ստիպեց Արզումանը։

— Ասեցի, որ հասկանաս, չասեցի, որ սովորես, պատասխանեց Հերիքնազը իր սովորական հեգնական ձևով։

— Ես հասկացայ, ինչ որ ասեցիր։

— Որ հասկացար, էլ ընչի՞ ես ասում «մէկ էլ

ասա»։

— Հէնց էնպէս, ուզում եմ խօսացնեմ։ Ինչ որ մեծացել ես, էլ բոլ խօսելը չեմ լսել, հէնց իմանում էի, թէ խօսելը մոռացել ես։ Ամմա ինչ կը մոռանաս, դուն էն պտուղն ես որ... Միտդ է, որ մի օր բաղիցը տուն գալիս, էնքան խօսեցիր, որ ես ասեցի՝ «Ախշի, քիչ խօսի, գլուխս տարար», դու էլ բարկացար վրէս... Ո՞վ գիտէր, թէ յետոյ դու էդպէս...։

— Էդպէս ի՞նչ։

— Հիմա էլ ես չեմ ասիլ քու ջգրու։

— Հիմա էլ ես չեմ խօսիլ քեզ հետ, որ էլի Մի ասիլ ես էլ չեմ խօսիլ լաւ մարդ ես, էս չասես «գլուխս տարար», թէ դու լաւ մարդ ես, էս կէս գիշերին ինչի՞ ես եկել մեր տուն։ Դու չէիր

գիտում, որ Շամիրը տանը չի։

— Գիտում էի, էնդուր եկայ։

— Որ եկար, ի՞նչ կարող ես անել, հրէս դաբան- չէն կշտիս դրած, ո՞վ կարայ ինձ մօտենալ։

— Դաբանչէդ ինձ համար ես գրել կշտի՞դ...։ Էլի էն գիժ աղջիկն ես, Հերիքնազ, ես հէնց իմացայ թէ հմի խելօքացել ես...։ Ախշի, անըր...։

— Ախշի ի՞նչ...։

— Ոչինչ...։ Դու ասում էիր չեմ խօսիլ, բա ինչի՞ ես էդքան խօսում։

— Ի՞նչ անեմ, զօռով խօսեցնում ես։

— Դէ մի լաւ բան խօսի, մի հեքեաթ ասա, ականջ դնենք։

— Ես հեքեաթ չեմ գիտում, դու ասա, ես անկաջ կըդնեմ։

— Վայ թէ խաբես ինձ, դու քնես, ու ես հենց իմանամ թէ անկաջ ես դնում։

— Ձեմ քնիլ, ասա։

— Դէ անկաջ դիր, ասեմ։

— Լսում եմ։

— Էլեւ ա, չի էլեւ, մի աղջիկ ա էլեւ...։

— Անումս էլեւ ա Հերիքնազ...։

— Ձէ, Հերիքնազ չէ, թող ասեմ։

— Լաւ դէ ասա։

— Էդ աղջիկը ունեցել ա...։

— Մի քուր, անումը Մարիամ։ Լաւ դէ ասա։

— Էդ աղջիկն ունեցել ա մի պառաւ մէր...։

— Էդ Գիւլլուզարն ու իրան աղջիկն են, իմացայ, իմացայ...։

— Էլ չեմ ասիլ, անկաջ չես դնում, դու չարութիւն ես անում, քեզ պէտք է պատժեմ...։

— Հը...։ ձեռք չըտաս թէ չէ, հրէս լիբը դաբան- չէն կշտիս դրած...։

— Աբա տեսնեմ, էդ ի՞նչ դաբանչա է...։

Այստեղ Արզումանը Հերիքնազի երկու ձեռքը ճանկը պցեց ու սկսեց մի ձեռքով մի թուշին, միւսով միւս թուշին թեթեւ ապտակներ տալ և ցաւն ամոքել ջերմ համբոյրներով...

Դէ հիմա խելօք կըկենամ թէ չէ, խօսեց վերջապէս Արզումանը։

— Թող թէ չէ՝ ձեռքդ կըկծեմ...

— Ձեմ թողնիլ, մինչև չասես՝ սիրում ես ինձ, թէ՞ չէ։

— Դէ թող, լաւ։

— Ձէ, պիտի ասես։

— Արզուման ջան, թող, հոգուդ մատաղ։

— Ե՛ս քեզ մատաղ, ես: Ասա մի անգամ. «քեզ սիրում եմ» էս սահաթիս թողնեմ:

— Ինչի՞, գօռով ե՞ս, չեմ սիրում:

— Բաս հիմի կը թողնեմ, իմացայ. . . տեսնում եմ, որ ինձ չես սիրում: Արզումանը խռովածի պէս եղաւ և ուզեց թողնել Հերիքնազին: Բայց հիմի էլ Հերիքնազը իր հերթին չթողեց նրան և երկու ձեռք փաթաթեց շինքին: Արզումանի սիրտը այնպէս շարժեց, որ քիչ մնաց լաց լինի:

— Էլ ինչի՞ ես հարցնում. դու չես գիտում, որ սիրում եմ քեզ: Սէրը սրտումը կըլինի, ոչ թէ լեզուումը. որ չը սիրէի, քեզ ո՞վ կարող էր էս տեղներս թողնել, ասեց Հերիքնազը և համբուրեց Արզումանի ճակատից:

— Բաս ինչի՞ չը վեր կացար էլախտ, որ քեզ կանչեցինք:

— Ամանչեցի. . .

— Ամանչեցի՞ր, ա՛յ թէ ամանչեցիր...

— Դէ լաւ, թող հիմի. . .

Մարիամը լսելով, որ սոքա իրարու մէջ խօսակցութիւն են բաց արել, գիտութեամբ միտ էր անում տանը, որ չը գայ և սրանց խօսակցութիւնը չը խանգարի, բայց տեսնելով, որ ջահիլները շատ են չարութիւն անում, դուրս եկաւ, որ խելօքացնի:

— Էդ ի՞նչ քաղցր զրիցի մէջ էք, Արզուման: Ա՛խ չի Հերիքնազ, չես ամանչում, ինչի՞ ես խօսում:

— Բա ինչի՞ ա ինքը խօսում:

— Տղի աղաթն ա, կըխօսի, աղջիկը պիտի չը խօսկան կենայ:

— Ինչի՞, ես ի՞նչ մեղաւոր եմ, որ Աստուած ինձ աղջիկ է ստեղծել: Էլ էս լեզուն ինչի՞ համար է, որ չըխօսեմ:

— Լսում ես, Արզուման, ի՞նչեր է ասում մեր աղջիկ պարոնը:

— Շատ ըղորդ է ասում, ես ու իմ Աստուածը:

— Հիմի կը դրստես, մարդոց խասիաթը էդպէս է: Հիմա սա սուտ էլ որ ասի, քեզ ըղդ. . .

Յանկապատի դռան թխթխկոցը Մարիամի խօսքը դանակի պէս կտրեց:

— Շամիրն է. Արզուման, շուտ արա հեռացիր, թէ չէ գլխներիս փիս բան կը գայ: Այս ասելով ճրագը հանգցրեց Մարիամը: Մթնից օգուտ քաղելով Արզումանը մի վերջին համբոյր էլ տըւաւ իր Հերիքնազին ու իսկոյն հեռացաւ:

Ե

Մարիամը դեռ ևս դուռը բաց չարած, փեսացու այցելւի հետքերը աշխատեց ոչնչացնել: Հաղողը միտը թագցրեց քունջ ու պուճախներումը, կրակը անթեղնեց և ճրագը հանգցրեց: Վերջապէս դուռը բացեց, Շամիրը ներս մտաւ, իջաւ ձիուցը, վէր բերաւ խուրջինը և սկսաւ ձին ման ածել հայաթումը: Այդ երթեկելու ժամանակ մի ոստիւնի ձայն հասաւ նրա ականջին: Չափարի չորացած փուշը ճրթճրթալով իմացուց Շամիրին, որ մի ծանր ոտք նրան ճնշեց վերեւից:

Աստուած մի արասցէ, որ մարդ խայնութեան կըքով վարակւած լինի: Չկայ ոչինչ ցաւ, ոչինչ ախտ, որ դրա չափ հալումաշող լինի մարդու հոգին: Ինչ ասես, որ այդ բոպէին չըմտածեց Շամիրը: Մարդիկ սովորաբար արթուն ժամանակ շատ բան են ցնորում, երևակայում, երազում, նայած թէ ով ինչպիսի հոգեկան տրամադրութիւն ունի, ինչ ձգտում, ինչ բաղձանք և վերջապէս ինչպիսի կիրք և բնաւորութիւն, ինչպիսի ճաշակ և հասկացողութիւն: Մարդիկ կան, որ միշտ ուրախ են, միշտ զըլարթ: Սրա պատճառն այն է որ նրանք բարի սիրտ

ունին, հանգիստ խիղճ և մի վառ երևակայութիւն, որով իրական աշխարհից վերացած՝ միշտ իդէալական աշխարհում են ապրում: Այդպիսիները որքան էլ անբախտ լինին, դարձեալ ամենից երջանիկն են: Խելօք մարդը իր հոգու բոլոր յատկութիւնները իր բախտաւորութեանը կրժառայեցնէ, իսկ անխելքն իր անբախտութեանը: Այս վերջին տեսակիցն էր Շամիրը, որ երևակայելու շնորհք ունենալով՝ միշտ վատ բան էր երևակայում, փոխանակ արքայութիւն երևակայելու, միշտ դժոխք էր երևակայում, փոխանակ բարի հրեշտակի՝ չար սատանայ, փոխանակ բարեգործութեան՝ եղեռնագործութիւն, փոխանակ սիրոյ և փաղաքշանքի՝ ատելութիւն և կոպտութիւն: Շամիրը միշտ երևակայում էր, որ պէս թէ իր կինն իրան անհաւատարիմ է գտնւել, սկսում էր պռօշները կծոտել, ատամները կրծտացնել, կնոջ ննջարանը չերթալ, ինքն իրան խռովել, մոռանալով՝ որ իրականի մէջ այդպէս բան չըկայ, որ այդ իր ցնորքն է: Մի մարդ, որ առանց որ և իցէ պատճառի այսչափ կասկածոտ, այսչափ խային ու նախանձոտ լինի, ինչ կը լինի նրա դրութիւնը, եթէ երբ և իցէ իր երևակայութիւնը իրականի փոխւած տեսնի:

«Ճրագը վառած էր, ինչո՞ւ յանկարծ հանգաւ, ո՞վ պիտի լինի ետրաբ էս եկողը: Ախմախ, ախմախ Շամիր, գլխին զարկելով՝ բացագանչեց Շամիրը: Ես ինչի՞ թխթիկացրի, ինչի՞ փախցրի որսս: Այսպէս շարունակ քանի մի ժամ սկսեց երթեկեկ և մըռթմըռթալ ինքն իրան:

Մարիամն իմացաւ, որ իր մարդը մի բանի հոտ է առել, և սկսեց հարց ու պատասխանով իր դատավճիռը յօրինել: Հերիքնազը կատաղում էր ինք իրան և անմեղութեամբ երևակայում էր, որ եթէ բանը գէպի վատը երթայ, ինքը կասի ճշմարիտը և

կը սպառնայ անգամ Շամիրին, թէ ինքը մի տղայի սիրել է և նրան է ուզում. ուրեմն նրա կասկածներն ու միջամտութիւնն այստեղ աւելորդ են բռնորովին:

Մարիամը տեսաւ, որ մարդը շատ է ուշանում. մտածեց որ իր յարաբերութիւնը սովորականից չըփոխի և ստիպի նրան ներս գալ: Գնաց ձին առաւ ձեռքիցը, ասելով՝ «քանի ման ածես»... Մարիամը ձին տարաւ գոմը: Շամիրը մնաց մի առժամանակ տեղն ու տեղը փէտացած:

Թարաքամի շունը քաղաք մտած ժամանակ, պոչը փորի տակն է գցում և այնպէս կուչ գալիս որ տեսնողն ասում է՝ սրա պէս խեղճ ու վախկոտ արարած չը կայ աշխարհիս երեսին: Բայց եթէ այս միկնոյն շանը տեսնես իր սովորական տեղը, իր ոչխարի մօտ, իր տիրոջ տան առջև, բոլորովին այլ հասկացողութիւն կը կազմես նրա մասին: Պոչը չամբար է անում, դնում մէջքին, և այնպէս է բօլթա տալիս վեհանձն առիւծի պէս, որ թաւաղի որդին անգամ տեսնելիս կը նախանձի նրա նազաորդին անգամ տեսնելիս կը նախանձի նրա նազաշարժութեանը: Փորձ փորձիր ահա այստեղ մօտենալ նրան և դու կը տեսնես այնուհետեւ, թէ ի՞նչ գազանի հետ գործ ունիս: Այն քաղաքացիք, որոնք քաղաքի մէջն են ճանաչում գիւղացոյց, շատ սխալ գաղափար են կազմում նրանց մասին: Նրանք այստեղ միայն խեղճութիւն և յիմարութիւն են երեցնում, ուրիշ ոչինչ, և այդ են տեսնում միայն քաղաքացիք և աւելի խղճում կամ արհամարում: Չեն կարծում որ նրանք էլ են մարդիկ և իրանց ունեցած բոլոր կրքերը նրանց մէջ ևս կայ և այն՝ չափազանցութեամբ: Ո՞ր քաղաքացին կարող էր հասկանալ թէ Շամիրն ի՞նչ գազան է. բայց նա այժմ իր տունն է հասել, քաղաքում ներս քաշած պոչը այստեղ՝ չորանի շան պէս չամբար է արել, ու-

զուժ է հասկացնել, որ ինքն է այս տան տէրը, ուզում է իր տղամարդութիւնը ցոյց տալ:

Շամիրը Դիզակու արջերիցն էր: Եկել էր Վըրաստան, որպէս թէ մարդ դառնալու, բայց այնպիսի մի գիւղի մէջ էր ընկել, որ իրանք կարօտ էին դեռ ևս մարդանալու: Մի բուդալա*) տղայ էր Շամիրը երբ որ եկաւ այս գիւղը և Մարիամինց տանը նոքարութիւն էր անում մի քանի տարի: Հանգամանքը այնպէս բերաւ, որ Յակօբի մեծ օջախը անշքացաւ և Մարիամին խորհուրդ տւին Շամիրին ուզի, որ տան-փեսայ դառնայ, իրանց օջախի ճրագը վառ պահի. և այլ այսպիսի պառաւական խրատներով Մարիամին պսակեցին Շամիրի վերայ: Այս ամուսնութիւնը Մարիամի սրտովը չէր, բայց մի անգամ որ ասաց հնազանդ եմ, էլ այնուհետեւ ոչինչ կարող էր անել: Մի քանի ամիս որպէս նորապսակ, սէր ցոյց տւաւ, և մեղրալուսինն անցնելուց յետոյ երբեմն՝ փորացաւ, երբեմն՝ սրտացաւ ունիմ ասելով, չէր յօժարում իր ամուսնու հետ լինել: Շամիրը սկզբումը հաւատում էր իր կնոջ ասածներին, բայց հետզհետէ դէպի ինքը սառնութիւն նշմարելով՝ սկսեց մտածել, թէ՛ իմ կինը ինձ չի սիրում, ապա ուրեմն մի ուրիշին է սիրում անպատճառ: Այս անտեղի կասկածը հալում, մաշում էր Շամիրին: Նա սկսեց ամեն մի տեղ գնացած ժամանակը երկար միջոց նշանակել և ինքը միշտ վաղօրօք երևի՛ երբեմն մէջ գիշերին, երբեմն փոքր ինչ ուշ կամ վաղ, որ իր կնոջ մօտ մարդ գտնի և կատարելապէս համոզւի իր կասկածանաց մէջ, բայց երբէք չըյաջողեցաւ նրան այդպիսի մի բանի հետք նշմարել: Եւ այս անյաջողութեանց համար փոխանակ ուրախանալու, փոխանակ խոստովանելու նրա անմեղութիւնը, բարկութիւնն ա-

*) Բուդալա—անտուն, անտեղ, միայնակ, սալթ:

ւելի էր զալիս, թէ ինչո՞ւ իր բոլոր ճիգն ու աշխատանքը իղուր են անց կենում: Սրա համար միշտ առիթ էր փնտրում Մարիամին ծեծելու, և այդպիսի առիթներ քիչը՝ շաբաթը մի անգամ գտնում էր, բայց սրանով ոչ միայն չգրաւեց Մարիամի սէրը, այլ աւելի ևս զգւացրեց նրան և սաստկացրեց նրա ատելութիւնը: Այս անգամ ահա, որպէս թէ յաջողեցաւ իրան վերջապէս մի բան նշմարել, բայց ինչպէս սկսէր գործը, երբ ոչ ոքի երես չտեսաւ: Մտածեց որ չուէ մի առ ժամանակ. և լռեց: Բայց վայ այն լռելուն, որ սա լռեց: Միայն արտաքուստ էր այդ լռութիւնը, իսկ ի ներքուստ տանջում, մաշում էր ինքն իրան զանազան ցնորքներով: Ներս գնաց վերջապէս Շամիրը և լուռ ու մուռն շրնթակեց իր համար գցած տեղումը:

2

Արզումանը գնաց: Միւս օրը հախար իրանն էր, այսինքն իր համար պիտի վարէին: Տղայոց մօտ հասաւ թէ չէ, զարթացրեց նրանց, թէ եղինքը վեր են կացել, կը ցրւեն, կը կորչեն, առաւօտեան ման կը գանք, էլ չենք գտնիլ: Առաւօտեան արշալոյսը երևաց թէ չէ, հաւաքեցին եզները, ականեցին ու իւրաքանչիւր գութանի եզները ջոկջոկելով, տարան լծելու:

—Արզուման, Ո՞ր տափդ պիտի գնանք, հարցրեց մաճկալը այնպիսի ձայնով, որ կարծես Արզումանը իրանից մի վերստ հեռու լինէր:

Այս գիւղացիք սովորութիւն ունէին խիստ բարձրաձայն խօսելու: Նոյն իսկ միմեանց կից, մի օջախի շուրս կողմ նստած ժամանակ այնքան բարձր են խօսում, որ խամ մարդը կը կարծի, թէ խօսողի զրոյցընկերը նրա կողքին չի նստած, այլ կամ

կտրին է, կամ մի այլ սենեակում, միջնապատով տնջրպետած իրանից: Իսկ հայերէն չիմացողը կը կարծի, թէ սրանք ոչ թէ խօսում են սիրով, այլ կռում են, և մի մեծ վէճ կայ իրանց մէջ: Ինչ ասել կուզի, որ վէճ ու կռիւ եղած ժամանակ էլ խօսելու ձայնն ախքան է բարձրանում, այնպիսի բղաւոց ու ճղաւոց է լինում, որ ինչքան չափազանցացնես, դարձեալ իսկականի սուերը կը լինի:

— Վերի հողերը, Ճաղարանց տափը — պատասխանեց Արզումանը աւելի մեղմ և տխուր եղանակով:

— Հ'ըմ. . . գիշերս կուի էրազ եմ տեսել. . .

— Էրազ էլ որ տեսած չը լինես, կռիւը լինելու է անպատճառ:

— Հիմի գնանք, ինչ կը լինի, կը լինի. . .

— Գնանք. մաճկալը հրամայեց և գութանը ճըլ-լստալով գնաց դէպի Ճաղարանց Թաթոսի տափը:

Մենք մի առած ունինք, որ ասում է. «Խոփըդ սուր է, բայց հանդը բաժանովի է»: Այս առածը խեղճերն են ասել, իսկ իշխողներն ուրիշ առած են ունեցել, որ է՝ «Բաջերի սահմանը — իրանց գէնքն է»: Գիւղացիք սովորութիւն ունին՝ վարելու հողը բաժանելու իրանց մէջ ամեն տասը կամ տասնը-հինգ տարին մէկ անգամ. բայց ամեն անգամ հեշտութեամբ չեն բաժանում, քիչ հողատէրերը սկըսում են կռել շատ բաժին ունեցողների հետ, և եթէ մի կերպ բաժանում են, աւելի ուժեղները թոյլ չեն տալիս իրանց հողին ուրիշը մօտենայ: Նըւազած օջախների հողերը վարում են զօրեղները և նրանց վերջին միակ շառաւիղը չափահաս դառնալով հող չի ունենում վարելու: Այսպիսիներին քեօխւան մի կերպով պահպանում է, աւելի հող ունեցողներից մի կտոր տալով, մինչև օրինաւոր բաժին լինելը: Ճաղարանց Թաթոսը Արզումանի հօր

բաժինը սեփականել էր, քեօխւան էլ հրաման էր տըւել Արզումանին, որ գնայ նրա տափերից մէկը վարի: Հիմա տեսնենք ինչ է դուրս գալիս սրանից:

Գութանը տեղ հասցրին, և հազիւ հինգ վեց ալօս էին արել, յանկարծ գիւղի մէջ մի շփոթ ընկաւ:

— Ա՛դա, Մարտիրոս, Կիրակոս, հասէք, մեր տափը վարում են: Մէկ տեսէք էդ ո՞վ ա, էդ աչքերն արնով լըցւածը, մեծ թիքէն անկաջը թողեցէք — ասեց մի թէև ալևոր, բայց բաւականին ժիր ու առոյգ մարդ:

Սա ինքն էր Ճաղարանց տան նահապետը՝ Թաթոսը, որ տասը, տասներկու տղայ ունէր, մի այդքան էլ եղբօրորդիք և երկու ախքան թոռներ. . .

— Էլ ո՞վ պիտի ըլի, Արզումանն ա: Բա չը լսեցի՞ր էրեկ, որ քեօխւիցը տափ էր ուզում, նա էլ մեր հողը նշանց տուաւ թէ գնա՛ վարի:

Այդպէս խօսեց Թաթոսի տղան, որով ուզեց ցոյց տալ որ քեօխւէն էլ իր հօրը մարդու տեղ չի գնում, նրանից չի վախենում, չնայած, որ Թաթոսն էր նրան քեօխւա շինել, և երբ ուզենայ, կարող է դուրս անել:

— Տօ, ես քեօխւի. . . Տօ հասէք, տղամարդիկ չէ՞ք. . . Ես գող Արզումանի համար եմ փուշ կրտրել, տակոի հանել, քարեր հաւաքել, խամհատել, որ նա գնայ էս օրւան օրը իմ մուլքը ձեռքիցս խըլլի. . . Տօ հասէք, բա դուք տղամարդիք չէ՞ք, էլ ո՞ր օրւայ համար եմ ձեզ հաց տըւել, պահել:

Այսպէս՝ ալևոր գազանը, որ իր կեանքումը արդարութեան ու խղճի ձայն չէր լսած, ինչ որ բերանն եկաւ, դուրս թողեց և տասը քսան բռի արջերի խրախոյս տալով՝ ուղարկեց Արզումանի դէմ: Բոպէ չանցած, տեղ հասան, ըստ որում չէին

քայլում, այլ վազում էին, կարծես առջևները փախ-
չող կար, պիտի բռնէին:

— Հօ. . օ. . հօ. Ո՛տն արէք տղէք, գոչեց իր
սովորական ձայնով մաճկալը: Արգուման, էս ար-
ջերը մեզ վրայ են գալիս, գլխիդ ճարը տես: Արի
դուս գցենք գութանը, ասենք անպէտ, ձեզ ըլի, չենք
ուզում, թաք ըլի մի արուն չանէք ըստեղ:

— Յետո՞յ, էլ էս փափախը գլխիս հարամ չի ըլի՞,
էլ ի՞նչ էրեսով պիտի մտնեմ գեղը, որ մի
քանի թաղի թուլա ինձ պէտք է վախացնեն: Տո՛ւր
ինձ էդ սրբբիշը — ասեց Արգումանը բարկանալով և
մաճկալի ձեռից առնելով սրբիշը, որ մի հաստ դա-
գանակ է ծայրը ակշաճև (չանգաճև) երկաթ հագ-
ցրած: Մի կատաղութիւն եկաւ քաջ երիտասարդի
վրայ, ջանն սկսաւ դողդողալ կաշոյ փահլեանի պէս
և այնպէս էր զգում այս բոպէին ինքն իրան, որ ոչ
թէ քսան, այլ յիսուն մարդ ևս չըպիտի կարողա-
նային հովութիւն տալ իր տաքութեանը:

Տափատէրերը հասան թէ չէ, գութանը ակօսից
հանելով, գցեցին քարերի ու փշերի մէջը: Հնար
չեղաւ այստեղ բան հասկացնելու, ամենքն էլ ըս-
կսեցին գոռալ, գոչել, մէկը միւսի խօսքը չէր լը-
սում: Եղան էր, որ վրայ էր գալիս սրա նրա գլխին,
էլ բըհիր ասես, դագանակ ասես, չոմբաղ ասես,
մահակ ասես, նորեկների կողմից իջնում էր սրա
նրա գլխին, սրա նրա թիկունքին: Հոտաղները մի-
մի ճիպոտից աւելի բան չունէին, իսկ զբանով էլ
ոչինչ չէին կարող անել, ճարահատեալ փախան, որ
իրանց անգէն գլուխն ազատեն: Մաճկալի գլուխը
վազուց արդէն կիսել էին և գցել ակօսի մէջը:
Խեղճ կենդանիները, այն անբան եզ ու գոմէշներն
անգամ չազատեցին հաստ մահակների հարւած-
ներից: Բայց ի՞նչ էր անում այս միջոցին Արգու-
մանը: Նա սկզբումը սկսեց իր ձեռի սրբիշով մի-

այն ինքը գինքը պաշտպանել, աշխատելով հասկա-
ցնել նրանց, թէ ի՞նչ իրաւունքով է վարում այդ
հողը. բայց տեսաւ որ աչքներն արնով լցած է,
ոչինչ չեն ուզում լսել, մանաւանդ երբոր տեսաւ
իր մաճկալի կիսաշունչ ընկնիլը, սրբիշի գորութիւնը
պաշտպանողականից յարձակողականի դարձրուց և
մի քանի բոպէի մէջ բոլոր կուռղները վէր թափւե-
ցին. միայն մէկը կարողացաւ իր գլուխը պրծա-
ցնել և գիւղը հարայի վազել: Գիւղից նոր մարդիկ
եկան իբր կուռի առաջն առնելու համար. բայց էլ
ի՞նչ օգուտ, ինչ որ լինելու էր, եղել էր: Երեք
մարմնի մէջ այլ ևս հոգի չը կար, մէկն հոգեւոր
էր և միւսներն էլ վտանգաւոր դրութեան մէջ:
Հայհոյանքն ու կռիւը սուգի ու շիւանի փոխեց:
Գեղից սայլեր բերին և իրանց քաջերին տարան,
որին սաղացնելու, որին թաղելու:

Ե

Կարելի է արդեօք նկարագրել այն պառաւ մօր
դրութիւնը, որ այս բոպէին իմացաւ թէ իր մինու-
ճար որդին, իր ազիզ մագիզ մուրադի վրայ եղող
Արգումանը այնպիսի մի փորձանքի է պատահել,
որ նրա տեսութիւնից յաւիտեան պիտի զրկւի:

Խեղճ պառաւը գութանաւորի համար առաւօ-
տեան կերակուրը բերելիս ճանապարհին տեսաւ, որ
շատ մարդիկ են վազում դէպի իրանց գութանը,
սկսեց կասկածել թէ էս ի՞նչ է պատահել արդեօք,
չըլինի՞ իր երեխայի գլխին մի վատ բան է եկել:

Պառաւ Շողակաթը մի տարօրինակ կասկածոտ
բնաւորութիւն ունէր: Ամեն մի անակնկալ փոր-
ձանք պատահած ժամանակ միշտ իր Արգումանին
էր միտը բերում թէ նա էլ էնտեղ չէ՞ր արդեօք, չը
լինի նրան էլ մի բան է պատահել: Երբ որ լսում էր

Թէ այս ինչ գիւղում մարդ են սպանել, այն ինչ տեղը մարդ է խեղդել, մէկը ձիուց կամ ծառից վէր է ընկել, մէկը սէլի տակովն է էլել, մէկին շունը կծել է, մէկը վարաղի բերանն է ընկել կամ արջի տակը և ինչ և իցէ այսպիսի մի բան, նա անդադար ախ ու վիշ էր անում Թէ չլինի իմ Արգումանն է, և այսպէս վարանման մէջ էր լինում մինչև Արգումանի տուն գալը: Եւ ի՞նչ կը լինէր որ այսպէս չըլինէր:

Քանի բանի անգամ խեղճին բոթու էին տւել դրացի կանայքը խմբովին տունը լցւելով և մէկէն ի մէկ իրանց օռնոցն սկսելով, որ շատ անգամ ողջ մնացողին անգամ մահւան պատճառ է լինում: Ութը որդի էր մեծացրել խեղճ պառաւը, և դրանցից միայն մինն ունէր այժմ: Միւս եօթը եղբայրքը բոլորեքեան քսան — քսաներկու տարեկան ժամանակն էին մեռել՝ որը նշանած, որը նշնելու, բայց բոլորն էլ փորձանքի հանդիպելով, ոչ մէկը իր բնական մահով, կամ մի որևիցէ տկարութեամբ չէր մեռել, ոչ մէկին մի սառը ջուր չէր տըւել վերջին անգամ իր մայրական ձեռքով, ոչ մէկի գերեզմանին չէր արժանացել...

Զարմանալի բան է արդարև: Միայն գինւորների կեանքը չէ վտանգի ենթակայ պատերազմի ժամանակ: Այն մարդոց կեանքն ևս շարունակ եթակայ է վտանգի, որոնք յանդգնութիւն ունին մարտ մղելու կեանքի անիրաւ ու անարդար հանգամանքների դէմ: Որքան անիրաւութիւն և անարդարութիւն կայ օրէնքով ու ազաթով անվտանգ վիճակի մէջ գրւած: Ո՞վ կարող է դրանց ձեռք տալ և անպատիժ դրւած: Ո՞վ կարող է դրանց ձեռք տալ և անպատիժ դրւած: Արգումանի եօթը եղբայրներից երեքը բանտումն էին մեռել և երեքն աքսորանքում, և այս իրանց անվեհեր և ազնիւ սիրտ ունենալուն համար միայն:

Խեղճ պառաւը ճամփի մէջ տեղը նստեց որ խելքը գլուխը ժողովի և մէկ լաւ իմանայ Թէ էս ինչ բան է: Անցուղարձ անողներից ոչ ոք նրան պատասխան չը տւաւ, մինչև մօտեցան մեռելների սայլերը, որոնց չորս կողմը պատած մարդոց լաց ու կոծի աղաղակը զրմբացնում էր մօտակայ սարերն ու ձորերը: Ծերունի մայրը որքան որ կասկածոտ էր, այսուամենայնիւ չէր կարող կարծել, որ երկու ժամու միջոցում այնպիսի մի զէպք լինի պատահած, որ իր մինուճար որդին զրկէր իրանից: Յուզարկաւորներից մինը, որ Արգումանի ազգականներիցն էր, մօտեցաւ պառաւին և սկսաւ մի առ մի հասկացնել բանի էութիւնը աւելի խոհեմ կերպով, վերջումը աւելացնելով որ Արգումանին չստիպէ տուն գալու, ըստ որում եկածին պէս կըբռնւի:

— Բաս էլ չը պիտի տեսնեմ ես իմ որդու երեսը, հարցրեց պառաւը:

— Կրտսենես, ո՞վ է ասում որ չես տեսնի, բայց հիմա հարկաւոր չի տեսնել: Սպասիր մուլն ընկնի, էն ժամանակ...

Շողակաթ նանի խելքը գլխիցը թռաւ. նա սկսեց խենթի նման զանազան ձևաշարժութիւններ անել, պարելու նման, և իր գիտցած երգերից մի խառնուրդ կազմելով մրմնջել և ձայնն աստիճան առ աստիճան բարձրացնելով սկսեց բառանչել ու գոչել — «Արգուման, Արգուման, Արգուման»... Այս անունն այնքան կրկնեց, մինչև ուժից ընկաւ բոլորովին և մեկնեց ճանպի մէջտեղը: Մօտը եղող երիտասարդը շալակեց կիսաշունչ պառաւին և տառաւ տուն:

Ը

Գիւղի մէջ տուն չը կար, որ կամ սպանւածների կամ վիրաւորւածների ազգական չը լինէր, այս

պատճառով ամբողջ գիւղը սգի մէջ էր մտել: Բըռի գեղըցիք, անսանձ կրքերի տէր: Մի որ և իցէ կիրք երևացած ժամանակը մնացեալ բոլորը այնպէս են անյայտանում, որ կարծես նոցա հետքն անգամ չի եղած իրանց մէջ:

Խելքն է, որ տիրում է մարդու կատաղի կրքերի վրայ, բայց այդ տիրող խելքից զուրկ են գիւղացիք: Տեսել եմ աչքովս, որ մայրը որդու առաջը չոքած, հայրը ձեռները խաչած, աղաչում են եղել իրանց որդուն, որ կուից յետ կենայ, բայց դրանով աւելի են կատաղացրել նրան: Անասունների մէջ միայն կարելի է սրան նմանը տեսնել: Երկու ցուլ, երկու գոմէշ, երկու շուն կուելիս՝ հնար չի լինում անջատելու. որքան խփում ես, այնքան աւելի են կատաղում: Բայց և անասունների նման էլ կըուից յետոյ չափից զուրս խեղճանում են, գայլից դառնում ոչխար, և ակամայ գալիս ես այն եզրակացութեան, որ սրանք ֆիզիկապէս հսկաներ լինելով, հոգով ու մտքով կատարեալ երեխաներ են, և չար երեխաներ:

Մեր գեղացիք թէև առհասարակ կուպիտ մարդիկ են, բայց այսու ամենայնիւ սոցա մէջ ևս կայ սէր, բարեկամութիւն, հաւատարմութիւն, մեծահոգութիւն և այսպիսի գովանի յատկութիւնք: միայն երկու բանի համար խաթրապահութիւն չըկայ. այդ երկու բանն է՝ հողը և ջուրը. սոցա համար է լինում կռիւր սաստիկ, և շատ յաճախ գործը հասնում է մարդասպանութեան: Բայց առ այժմ այս խնդրի վրայ չըխօսենք, որ շատ չը հեռանանք մեր բուն պատմութիւնից:

Մի շատ տխուր կերպարանք ստացաւ Դ . . . գիւղը. ոչ մէկի բերնում ժպիտ չէր երևում, ոչ մէկի երեսին ծիծաղ չէր գալիս: Մարիամն ու Հերիքն ազը նոյնպէս մտանակից էին հասարակաց տըխ-

րութեանը: Մի կողմանէ թէև ուրախ էին, որ Արգունը յաղթող էր հանդիսացել և ոչ յաղթուող, բայց... միւս կողմանէ էլ լաւ գիտենալով, որ այդպիսի յաղթութեան մրցանակը աքսոր է ու մահ, սաստիկ տխրում էին:

Շամիրը դէպի ոչ ոք համակրութիւն չէր ցոյց տալիս, այլ միայն նախանձում էր, որ ինքը մասնակից չէ եղել այդ կռիւն, որ իրա վրայ էլ խօսէին: Նա կարծում էր, թէ ինքը յաղթող կը հանդիսանար և այնուհետև՝ ոչ ոք չէր համարձակիլ անհաւատարմութեամբ նայել իր տան վրայ: Սպանւածներից երեքը ճաղարանց տանիցն էին. Թէպէտ սրբանք քան զշուն շատ էին, քան զգել առաւել, բայց այսու ամենայնիւ երեք մեռել մի անգամից տանը գտնւելով, քարացրել էին Թաթոսին. և չէր իմանում որի վրայ սգայ, որի գլուխը լայ: Նրա խըղճմտանքը տանջւում էր: Նա սպանութեանց մասնակից էր համարում ինքն իրան, ըստ որում ինքն եղաւ նրանց զրգուողը, ինքն ուղարկեց նրանց: Բայց իր անձը գերդաստանի մէջ արդարացնելու մտօք Արգունին անիծում էր և հրամաններ էր հանում, որ նրան բռնեն անպատճառ և արդարադատութեան մատնեն: Քեօխւան վաղուց արդէն այդ մասին տնօրէնութիւն էր արել: Մարդիկ էր ուղարկել տեղական իշխանութեանը իմաց տալու, որ գան ականատես լինին գործի հանգամանքին և վաղը միւս օրը իրան չը մեղադրեն: Կասկած չըկար, որ իշխանութիւնը գալուն պէս պիտի բռնել տար Արգունին: Արգունի բարեկամներն այդ գիտէին, նրան աղաչեցին, որ փախչի: Այդ տեղից մօտիկ էր Խրամը, որ հազարաւոր փախստական կարող էր պատըսպարել: Մինչև իր թշնամիքը բռնելու մասին կը

մտածէին, նա արդէն խրամի զառիվայրից ցած էր իջել և ուժ կարող էր այլ ևս իմանալ, թէ ո՞ր քարափի կամ ո՞ր քարայրի մէջ է գտնուում:

Արզումանը իր անձի ապահովութեանը համար երկիւղ չունէր ամենեւին: Նա առանց այս էլ տարւայ մեծ մասը թափառելով էր անց կացնում, երբեմն որսորդութեամբ և երբեմն գողերի հետ: Որտեղ մի ընկերութիւն կար գողերի, նրան յայտնի էր, որ տեղ մի փախստական կար, նրա ծանօթն էր: Քանի որ այս փորձանքին չէր հանդիպել, նա փախստականների հետ ընկերութիւն անելիս կասկածում էր, թէ մի գուցէ սրանք իրանց աւելի քաջ են համարում, և իրան բանի տեղ չէին գնում, ըստ որում կարողացել են իշխանութեան ուշադրութիւնը գրաւել և իրանց անունը հռչակել ամբողջ նահանգի մէջ: «Ես ի՞նչ եմ արել, ասում էր ինքն իրան. մի քանի ձի եմ գողացել ջգրու, էն էլ հաստատ չը գիտեն, որ ես եմ գողացել»: Այսպէս էր մտածում Արզումանը, և նախանձով նայում նրանաւոր փախստականներին. բայց հիմայ, երբոր ճարահատեալ փախստականի տիտղոսը կամայ ակամայ իր վրայ առաւ, տեսաւ որ սա լաւ բան չի, մանաւանդ այն ժամանակ երբ սիրել և սիրւել է սկսել: Քնած թէ արթուն միշտ Հերիքնազին էր տեսնում, որ արտասուալից աչքերով ասում էր նրան—«էդ ի՞նչ արիր, Արզուման, նրա համար խլեցիր իմ սէրը, որ ինքդ չը վայելես և ուրիշներին չը թոյլ տաս վայելելու»:

Եօթն օր կարողացաւ Արզումանը հեռու մնալ գիւղից և ոչ ոքի աչքումը չերևալ, նա գնաց իր ծանօթ զաչաղների մօտ, որոնց պատմելով իր գըլ-

խի անցքը, աւելի գրաւեց նրանց սէրն ու համարմունքը, բայց այս հանգամանքը ամենեւին չըմխիթարեց իր տխրած սիրտը, չըկատարեց իր սրտի պահանջմունքը, չըյագցրեց իր սիրոյ քաղցը...

Մի գիշեր մեր փախստականներն իջան խրամի Նախշուն անւանւած աւերակ վանքում անձրևի պատճառով, և ուզում էին գիշերը այնտեղ անցկացնել: Արզումանը ուզեց օգուտ քաղել գիւղի մօտաւորութիւնից և գնալ իր Հերիքնազին տեսելու: Սրա համար հրաման ուղեց աւագակապետից.

— Դեռ վաղ է, էդպէս շուտ մի գնալ, պատասխանեց աւագակապետը. թող փոքր ինչ հանդարտւեն գեղըցիք, մեռելներին մոռանան, սաղերի հոգսը քաջեն, էն ժամանակը գնա բան չեմ ասիլ: Բայց հիմա ճաղարանց թաթոսը ու՛վ գիտէ գեղի ամեն քնջնումը քանի պահապան է գրել քեզ համար:

— Որ իմանամ թէ կտոր կտոր կանեն, ճար չը կայ, պէտք է գնամ, պնդեց Արզումանը: Էս էլ ասեմ ձեզ, որ ես մեր տունը չեմ գնալու: Պահապաններ որ լինին, մեր տան մօտերքին կը լինին:

— Լաւ, ինչպէս ուզում ես, էնպէս արա: Թէ որ կուզես, մեր տղերանցից էլ մի երկու ձիաւոր թող գան գեղի տակին թաք կենան, թէ որ բան է մի փորձանք պատահելու լինի, օգնութեան հասնեն:

— Էդ էլ չի հարկաւոր, ես մենակ կերթամ, միայն ձեր ո՞ր ձին որ լաւն է, էն ինձ տըլէք:

— Իմ սև ձին քեզ փէշքէշ, ասաց աւագակապետը: Սևը լաւ է, գիշերն էլ մութն է, ոչ ու՛վ չի տեսնի: Միայն ձիով չմտնես գեղը, որ ոտի ձէնը չըլսւի, շուն ու մարդ չը հաչի վրէժ. . .

Այս խօսակցութեան ժամանակ յանկարծ մի մարդ ներս մտաւ և մի խումբ մարդկանց հանդիպելով տեղնուտեղը մեխւեց: Այս մարդը որբան որ

ինքը վախեցաւ, նոյնքան էլ մեր քաջերին վախա-
ցրեց, որոնք իսկոյն հրացանները ձեռք առան և
ոտքի կանգնելով գոչեցին՝

— Թարփանմա, վուրդը իս, (չը շարժւիս, խփե-
ցինք)։

Նորեկը ութ-իննը հրացանների խողովակների
պսպղալը իր դիմաց տեսնելով, քիչ մնաց պիտի
համբանար, բայց մէկ էլ խելքը գլուխը ժողո-
վելով հասկացրեց, թէ ինքը մի որսորդ մարդ
է և բոլորովին անգիտութեամբ մտաւ այս տեղ։
Սրա ձայնից Արզումանը ճանաչեց, որ Շամիրն է։
Աւագակապեալին հասկացրեց, որ Շամիրին դուրս
չթողնեն մինչև առաւօտ։ Բաւականին մութն էր,
և անհնարին էր կերպարանքից ճանաչելը։ Շամի-
րին հրաւիրեցին նստել, և ասացին իրան, որ չեն
կարող թողնել մինչև առաւօտ, ըստ որում չեն
կարող հաւատալ նրան, որպէս անծանօթ մարդու։
Շամիրը ասաց, որ ինքն ևս միտք չունի մինչև ա-
ռաւօտ երթալու և աւելացրեց, թէ ես մի քարաէծ
եմ սպանել և բաւականին միս ունիմ պարկիս մէջ,
եթէ կամենաք կրակ վառեցէք, խորոված անենք։

Շամիրի փորը աւելի նրա համար էր ցաւում,
որ այս մարդոց երեսը լուսով տեսնի, և խիստ փա-
փագում էր Արզումանին սրանց մէջը տեսնել, որ
միւս օրը երթայ գիւղումը պարծենայ, թէ ինչ-
պէս ինքը մի գիշեր կարողացել է աւագակների հետ
անցկացնել և նրանց մէջ տեսնել Արզումանին։

Աւագակները հրամայեցին Շամիրի առաջար-
կութիւնը կատարել, նրանք առանց այն էլ, մտա-
դիր էին կրակ վառելու, ըստ որում բաւականին
թրջւել էին, հարկաւոր էր իրանց շորերը ցամաք-
նել։ Բայց Շամիրը իր նպատակին չը հասաւ։ Ար-
զումանն արդէն գնացել էր և այնպէս գնաց, որ

Շամիրն ամենևին չիմացաւ, որ նրանց միջից մի
մարդ պակասեց։

Ասած է, «գողն ի՞նչ կուզի—մութը գիշեր», բայց
մեր Արզումանին որ հարցնէիր այս ըոպէիս, թէ
ի՞նչ կուզես, կասէր—Շամիրի բանտարկելը։ Մութը
գիշերովը նա այնքան չէր ուրախ, որքան այդ յա-
ջող դէպքովը։ Նա եօթն օր սպասել էր միմիայն
Շամիրի երկիւղից, թէ ինչպէս գնայ Հերիքնագի
մօտ և շատ մտածելուցը այս միակ հնարքը գտաւ
միայն, որ երթայ ուղղակի Շամիրի մօտ և նրա
պաշտպանութիւնը խնդրի գիւղ մտած ժամանակը,
որով և միշտ միջոց կունենայ իր Հերիքնագին տես-
նելու։ Բայց հիմի բանն այնպէս եղաւ, որ իր ա-
ռաջւան մտադրութիւնն ուրիշ օրւան թողնելով
լաւ համարեց օգուտ քաղել բարեպատեհ դիպած-
քից։

Քանի որ այս փորձանքին չէր հանդիպել Ար-
զումանը, մտքումը դրել էր Շամիրին մօտենալ և
նրա հետ քանի մի օր որսորդութեան երթալով բա-
րեկամանալ ու խնդրել նրանից Հերիքնագի ձեռքը.
բայց հիմա, երբ հանգամանքը ուրիշ կերպարանք
ստացաւ, էլ ի՞նչ առաջարկութիւն կարող էր անել։

Մարիամը նոյնպէս յուսով էր, սր մօտ օրերս
նշանադրութիւն կը լինի և ինքն էլ ազատւած կը
լինի իր ամուսնու անտեղի կասկածներից. բայց
հիմա կարող էր ասել միթէ, որ երբ և իցէ ունե-
ցել է այդ մտադրութիւնը և մինչև անգամ պատիւ
է ունեցել մի անգամ էլ գիշեր ժամանակ հիւրըն-
կալել Արզումանին։ Մի կողմանէ ուրախ էր Մա-
րիամը, թէ լաւ է որ նշանւած կամ պսակւած
ժամանակ չը հանդիպեց այդ փորձանքը. ուրեմն
հիմա կարելի է ուրիշ փեսայ գտնել Հերիքնագի
համար, բայց միւս կողմանէ իր սէրը այնքան շատ
էր դէպի Արզումանը, որ լաւ էր համարում նա

անունով միայն փեսայ համարւի, քան թէ մի ուրիշը ստուգապէս, Հերիքնագն էլ այս համոզումն ունէր: Նա Արզումանին պատահած գիշերից սկսեալ, ձեռները ստէպ ստէպ շրթունքներին էր մօտեցնում, կարծելով, որ միայն իրան է գգալի, թէ որքան քաղցր են սիրականի շրթունքների դիպած տեղերը: Նա համբուրում էր իր ձեռները, համբուրում էր նրա բերած խնձորները և այնպէս անարատ պահպանում: Չէր ուզում ուտել, որ իր սիրեկանի յիշատակը աչքիցը չըհեռանայ:

Թ

Երկու քոյրերը դարձեալ գգւել էին միմեանց այն միեկնոյն սրահի անկողնումը, որի մէջ պատահել էր առաջին անգամ Արզումանը:

Երկուսն էլ իբր թէ քնած էին, բայց ոչ մէկի բունը չէր տանում:

— Հերիքնա՞մ:

— Հը.

— Ախշի չես քնել:

— Քունս չի տանում:

— Ինչի՞ չի տանում:

— Տանում չի էլի. համ զարթուն եմ, համ աչքերս խփած էրազներ եմ տեսնում:

— Ի՞նչ ես տեսնում.

— Ինչ եմ տեսնում.

— Հա. ինչ ես տեսնում:

— Ո՞վ գիտէ, ինչ ասես տեսնում եմ: Միթամ ես տղի շորեր եմ հաքել, եարաղ, ասպաբ կապել վրէպ ու մի թռչկան ձիու վրայ նստել եմ: Մի սարի գլխի չորսդաթանի մի քօշկուսարահի եմ շինել տւել, մի մեծ երկաթէ դուռն եմ անել տւել վրէն. երկու ասլան էլ կապել տւել դռանը, որ իսկի

մի մարդ էլա չը կարենայ ինձ մօտ գալ... յետոյ շատ բաներ եմ անում, սաղ աշխարհքը դողում է իմ ձեռքին...

— Ով որ գալիս է քեզ ուզելու, գլուխը կըտրել ես տալիս, էնպէս չի:

— Մենակ էդ չեմ անում. էլի ուրիշ շատ բան եմ անում:

— Արզումանին տանում ես քեզ մօտ...

— Տանում եմ, բայց ի՞նչպէս:

— Չըգիտեմ, դժւ ասա, ինչպէս ես տանում:

— Արզումանին բռնում են: Մի մէյդան տեղ աներ են կանգնացնում, կախաղան են պատրաստել, ուզում են կախ տալ, ինչպէս Ահմէդին կախեցին: Մարդիկը կիտւել են չորս կողմը. դիփ էլ թամաշայ են անում. ոչով սիրտ չի անում ձէն հանի, ուզում չի օգնի խեղճին. ես նստում եմ իմ թռչկան ձիուն, մի ձեռիս դալխանս եմ բռնում, մէկէլ ձեռիս թուրս. ասլաններիս էլ առաջս եմ գցում, ընկնում էդ մարդկերանց մէջը. որին ես, որին իմ ասլանները, դիփունանցն էլ ջարդում կոտորում ենք: Ազատում են միայն առաջուց փախչողները: Ճաղարանց թաթոսն էլ է ուզում փախչել, բայց քեալի միջին որ խփում եմ թրովս, ոչխարի պէս շողկում եմ, կէսը մի ասլանի բերանն է ընկնում, կէսը մէկէլի...

— Յետոյ, մնում է մէնակ Արզումանը.

— Հա: Նրա համար մի ուրիշ ձի եմ ըլում տալիս, եարաղ ասպաբով, Արզումանը նստում է իր ձիուն, յետոյ թռչում ենք մեր քօշկուսարային...

— Ով գիտի, էրազումդ հէնց միշտ Արզումանին ես տեսնում.

— Ի՞նչպէս չեմ տեսնում: Բայց տեսնում եմ թէ չէ, էնպէս ուրախանում եմ, որ էն սահաթը զարթնում եմ, էլ չենք կարում իրար հետ խօսել:

—Քու բանը շատ դժւար է, Հերիքնազ:

—Վրաս ծիծաղում ես, հա:

—Ձէ, չեմ ծիծաղում, բայց Արզումանը քու նշանածդ չի, մի բանդ չի, նրա համար ինչի՞ ես քեզ տանջում: Աղջկայ աղաթն է, հագար տղի համար ասեն, մէկին կրտան: Հիմա նա որ չէլաւ ուրիշին չըպիտի ուզե՞ս:

—Մարիամ ջան, որ մի բան ասեմ, հօ չե՞ս ծիծաղի վրաս:

—Ինչի՞ եմ ծիծաղում, ասա:

—Գիտե՞ս ինչ կայ. ես մարդ չեմ ուզում, ես սիրել եմ ուզում: Սէրը շատ քաղցր բան է, բայց մարդն ատելի: Դու քու օրումը լաւ մարդ տեսած կ'աս, մէկը մէկէլից վաթար արարածներ են: Ես որ տեսնում եմ Շամիրի կոպտութիւնը, դա որ ինքն շահ ու սուլթան է համարում, էնպէս բարկանում է վրէժ, էնպէս ծեծում, որ կասենաս դու նրա եսիրն ըլիս, իմ ջիգրն էնպէս է գալիս, որ սկսում եմ ատել մարդկերանցն էլ, կրնկերանցն էլ: Մարդկերանց էնդուր համար եմ ատում, որ էդպէս կոպիտ արջեր են, մի անգամ դրանց երեսին ծիծաղ չես տեսնի, մի անգամ մի քաղցր խօսք չես լսի. . .

—Կնկդերանցն ինչի՞ ես ատում:

—Կնկդերանցն էնդուր եմ ատում, որ իրանք իրանց բանի տեղ չեն դնում: Կասենաս իրանք էլ են ուրախանում, որ էդպէս ծեծւում են ամեն օր: Էն օրը չէ՞ր ասում Հոռոմը, թէ էն մարդն ի՞նչ մարդ ա, որ կնգայ գլխիցը մահակը պակսացնի: Հիմի հախը չի՞ որ դրան օրը քսան անգամ ծեծե՞ն: Ինչպէս չատի մարդ էնպէս կրնկանը, որ միշտ ծեծւիլ է ուզում...

—Հիմի դիժ էլ հօ Հոռոմի պէս չեն: Շատերը չեն էլ ուզում ծեծւել, բայց ամենից շատ նրանք

են ծեծւում: Դեռ լաւած չի, որ Հոռոմին իրա մարդը ծեծած ըլի, դրա համար է, որ դա էդպէս մեծ մեծ է բըթում: Թող մի քանի անգամ թըրխկացնեն դրա գլխին, եղանը գլխին կոտրատեն, ոտի տակ գցեն՝ թաղքի պէս հարեն: Էն ժամանակն էլ չի ասիլ էդ խօսքը: Հիմի քու ասելովդ ինձ էլ չըպիտի սիրես, նրա համար որ ուրիշ կնկդերանց պէս ես էլ չեմ ձէն հանում:

—Ձէ. քեզ ի՞նչպէս չըսիրեմ. որ Շամիրը զօռով է, դու չես կարող նրան յաղթել:

—Մի վախի. դիժուանց մարդիկն էլ Շամիրի պէս զօռով են: Բայց որ դու բոլոր մարդկերանցն ատում ես, Արզումանին ինչի՞ ես սիրում: Նա էլ մեր մարդկերանցիցը չի՞, դեռ նրանցից էլ բեթար է: Մեր մարդիկը մարդ չեն սպանում, բայց տեսա՞ր, նա մէկ օրումը երեք-չորս մարդ սպանեց:

—Արզումանը որ նրանց չազատէր, նրանք պիտի սպանէին նրան: Ճաղարանք քան ըզշուն շատ են, քան ըզգէլ առաւել: Նրանցից երեքը սատկեցին: տեղն էլի քսաներեքը կայ, բայց նա իր մօր մի-նուճարն է: Դրանք աղքատ կոխող որ կասեն, նրանցից են: Ինչի՞ էին գնում կռիւ, նա հօ զօռով չէր վարում նրանց տափը: Ա.խ. թէ ես կը լինէի Արզումանի տեղակ, նրանցից մէկին էլա սող չէի թողնիլ: Մենք քառասուն օրավար տափ ենք ունեցել, ինչի՞ են խել մեր ձեռիցը: Մեր տափերի շատ փայը հիմի ճաղարանք են վարում: Ինչի՞ խեղճացանք, հ՞ը: Մեր Շամիրն ինչի՞ պիտի ամեն օր սար ու քօլ ընկնի, ինչի՞ մեր տափերիցը մի քանի օրավար էլ նրան չեն տալիս, որ նա էլ վարուցանքով պարապի, իրա տանը նստի, էդպէս սար ու ձորերում չմեծանայ, որ արջ ա կտրւել, էլ հետը չի խօսւում, բայց որ մարդամէջ ա մանում, չի կարում էրկու խօսք խօսի, նրանք մարդավարի բանե-

ըի վրայ են խօսում, սա իրա ձորերիցն ա խաբար տալիս: Էնդուր է ասում խեղճ Հոռոմն է՝, թէ մարդա- միջի մարդըս ըլի, հարիր թուժան պարտքս ըլի.... Ախ, թէ ես մոզրով կըլէի, ես եմ գիտում, թէ փիս մարդկերանց հախիցն ինչպէս կը գայի: Բայց հիմի մի խեղճ աղջիկ եմ, ինձ հով մարդու տեղ կը դնի:

— Ինչի՞, հէնց հիմա էլ, ով ասես քեզանից վա- խենում է: Էն օրը Շամիրն ինձ ուղղում էր ծեծի, բայց դու որ աչքերդ վրէն չուեցիր, նա քու ահու գուրս գնաց տանիցը:

— Ես մտքումս շատ բան եմ դրել. դու համբե- րի: Ծաղարանց հախիցը ես պիտի գամ, դրանց քո- քը ես պիտի կտրեմ: Թաթոսին պիտի թողնեմ մէ- նակ, որ իրա աչքովը տեսնի, թէ ինչպէս են իրա տղերքը մէկը մէկէլի եղևից գիւլախորով ըլում:

Դու էտէնց ասա: Ծաղարանց Թաթոսը մըտ- քումը դրել է, որ քեզ իրա տղի համար ուզի:

— Ո՞ր տղի.

— Մագոյի.

— Պնչեմ Մագոյի վրէն, նա ի՞նչ շուն է, որ ես նրան մարդու տեղ դնեմ:

— Բաս միտքդ ի՞նչէ: Դու հէնց ըզորդ-ըզորդ մտքումդ դրել ես, որ ուրիշ մարդ չուզես:

Աստուած ողորմած է, անց որ ըլի, գլուխս կը- պահեմ:

— Լաւ, մի բեղամաղ ըլի, ես հանաք եմ անում: Ո՞վ կարող է քեզ ասել՝ աչքիդ վրայ ունք կայ: Քանի որ ես սաղ եմ, դու մի վախի. ում որ կու- ղես, ում որ կըսիրես, նրան կտամ: Բայց ես զար- մանում եմ, որ դու էդպէս շուտ սիրեցիր Արզում- մանին: Ես չեմ փտնում Արզումանին. նա լաւ սրտի տէր է, նրա բօյ ու բուսաթը հազար Մագոյի արժի, բայց հիմա նրա աստղը թռաւ, էլ նա լաւ օր չի ունենալ: Կարելի է թէ հէնց նա ինքը քեզ

ասի՝ էլ չեմ կարող քեզ անել, ուրիշ մարդ գտի՛ր քեզ համար:

— Նա ի՞նքը քեզ կասի... կըլնեց Հերիքնազը հառաչելով: Էդ չեմ հաւատում: Մենք նոր չենք սիրում մէկմէկու: Ինչ որ խեղքի եմ՝ եկել, էն օր- ւանից դէսը ես միշտ վարավուրդ եմ արել, նա մի օր էլա աչքն ինձանից չի հերացրել: Ըզորդ է, չենք խօսացել իրարու հետ, բայց մեր սրտերը միշտ մէկմէկու հետ են էլել: Կուգես հաւատա՞, կուգես չէ, Մարիամ, շատ անգամ բաղի կամ ջրի ճանփին մտքովս անց է կացել, թէ հիմի որ յետ մտիկ տամ, Արզումանին կը տեսնեմ: Յետ եմ մտիկ տւել, եր- կուսս էլ կարմրել ենք երես երեսի գալով: Հիմի փորձանք էր, պատահեց, կամ կը բռնեն կամ կը բաշխեն: Քանի որ նա սաղ է, ես էլ կապրեմ, երբոր նա, Աստուած մի արասցէ կը մեռնի, ես էլ կը մեռ- նեմ: Աշխարհիս երեսին ոչ ոք չի մնալու, մի օր էլել ենք, մի օր պիտի մեռնենք, լաւն էն չի՞, որ որ արդար մեռնենք, անթառամ պսակին արժա- նանանք...:

— Դէ որ էնքան շատ է ձեր սէրը, որ մէկմէկու սիրտ, մէկմէկու տեղ իմանում էք, աբա իմացիր, հիմի որտեղ կըլինի Արզումանը.

— Դու ծիծաղում ես ինձ վրայ, ես գիտեմ...

— Չեմ ծիծաղում, քու անգիդ արեւը, ես հաւա- տում եմ քու խօսքին: Ես հիմի նրա համար եմ հարցնում քեզ, որ իմ սիրտն ասում է, հիմի որտեղ որ է Արզումանը կը գայ, դու ի՞նչպէս ես կար- ծում:

— Երանի քեզ, որ էդպէս լաւ բան ես մտածում: Ո՞վ գիտէ նա հիմա որտեղ է, կամ ողջաւո՞ղ է. ի՞նչպէս էլաւ, որ էդ կուռումը նա անփասս դուրս եկաւ, կամ կուռը չկոտրւեց, կամ գլուխը չը պա- տրեցին, անկարելի է, որ մի բան պատահած չըլինի:

Ինչ էլ որ լինի, դժար թէ նա հիմի սիրտ անի գայ:
— Խեղճ աղջիկ, ինչի՞ ես յուսահատուել: Արդու-
մանն էն պտուղը չի, որ էդպէս շուտ կորչի:
Թէ որ քու մտքով նա էդքան վախկոտ է, էլ ինչի՞
ես սիրում նրան:

— Չէ նա վախկոտ չի, բայց ո՞վ գիտի: Ճաղա-
րանց տղերքը մի-մի թւանք առած նրա բուսունն
են պահում, նա ի՞նչպէս պիտի գեղը մտնի:

— Մի վախենար, Ճաղարանց տղերքը գեղիցն են
էդպէս հարբով դուս գալիս, որ խալխին հաւատաց-
նեն, թէ իրանք շատ ղօշաղ են. բայց մի քիչ հեռա-
նում են թէ չէ, շուտ շուտ դէս ու դէն են մտիկ
տալիս, որ իրանք չսպանւեն մի բաշ, Քնի, քնի շատ
մի փիքը անի: Երագումդ կը տեսնես Արդումանին,
նա քեզ կասի հիմի որտեղ է:

— Բաս ասում էիր՝ հիմի կը գայ որտեղ որ է:

— Ես ի՞նչ գիտեմ, բալքի չեկամ. ասաց Մարի-
ամը և բարձրաձայն յօրանջեց: Այս յօրանջումը
ազդելով Հերիքնազի վրայ, նա էլ իր բերանը բաց
արաւ և օդի առատ հոսանք ներս քաշեց: Քնի հրեշ-
տակը մօտեցաւ վերջապէս և իր թևերի տակն ա-
ռաւ հիւրի փարիսներին:

ԺԱ

Մարիամն ու Հերիքնազը քաղցր քնի մէջ էին,
երբոր մօտեցաւ նրանց Արդումանը: Լուռ ու մունջ
նստեց անկողնակալի մօտ և չը դիմիշեց նրանց
զարթացնել: «Մի քիչ կը նստեմ ու կերթամ» ա-
սաց ինքն իրան. «չը զարթացնեմ սրանց, մեղք են:
Բայց ինչպէս բան անեմ, որ սրանք էգուց իմանան,
որ ես եկած եմ էլել: Մտածեց որ մի թել կապի
Հերիքնազի մատին: Տըխի թելի ծայրիցը կտրեց և
անցաւ Հերիքնազի կողմը: Հերիքնազը կիսով չափ
բացւել էր, ձեռները կուրծքին դարսել:

Արդումանը ձեռքը մեկնեց բայց ձեռքը ելեք-
տրական հարւած ստացածի պէս սկսեց դողդողալ:
Նա յետ քաշեց իր կոշտացած ձեռքը և գլուխը մօ-
տեցրեց, որ լեզուով կամ շրթունքներով վերցնի Հե-
րիքնազի քնքուշ ձեռնիկը: Բերանը բաց արաւ Ար-
դումանը ու կամացուկ դրաւ Հերիքնազի թաթի-
կին: Նրա գլուխը ծանրացաւ, էլ չը կարաց բարձ-
րացնել: Հերիքնազի երազը այդ ժամանակ փոխեց
իր կերպարանքը. նրան թւում էր, որպէս թէ մի ծառի
տակ պառկած է մէջքի վրայ և փոքրիկ երեխայի
իր կրծքին բռնած խաղացնում է: Երեխան թըռթ-
ռում է իր կուրծքի վրայ և ինքն էլ «պապաւր պա-
պաւր» է երգում: Բայց հետզհետէ սկսեց բեզարել,
շնչառութիւնը ծանրացաւ: Ուզում էր թողնել ե-
րեխային և գլուխը բարձրացնել, բայց չէր կարո-
ղանում: Նրա երազական տեսութիւնները սկսան
փոյթ առ փոթ փոփոխուիլ: Նրան ճնշում են, խեղ-
դել են ուզում: Վերջապէս կարողացաւ բզաւել
Հերիքնազը: Արդումանը կայծակի արագութեամբ
բարձրացրեց գլուխը և տեղը հանդարտ նստեց: Նա
անկողնակալի գլխի կողմն էր, նրան չը նշմարեցին:

— Ախշի էդ ի՞նչ էր, ինչի՞ ծիկայ տւիր. ասաց
Մարիամը զարթնելով:

— Ոչինչ, էրագումս էի, պատասխանեց Հերիք-
նազը, երեսը շրջելով քրոջ կողմը:

— Երեսիդ խաշահանի:

— Անուն հօր, և որդոյ և հոգուն սրփիւն ամէն.
Խաշ, օգնեա ինձ. Ամենակալ Տէր, թողս մեղս իմ:
Այսպէս, ինչքան աղօթք գիտէր, մրմնջաց Հերիք-
նազը և ամրապէս գգւելով իր քրոջը, կրկին քնի
մէջ մտաւ: Մարիամի քունը փախաւ. էլ չկարացաւ
քնել:

— Մարիամ, քնած ես, թէ զարթուն:

— Արդուման դու էս. ասաց Մարիամը:

— Ես եմ, հօ չէ՞ք բարկանալ իմ գալուստ համար.
 — Քոռանամ ես, էդ ի՞նչ ես ասում, Արզուման:
 Դու ի՞նչ գիտէիր, որ Շամիրը տանը չի:
 — Ես նրան տեսայ:
 — Նա էլ քեզ տեսաւ:
 — Չէ, նա ինձ չկարաց տեսնի, էս գիշերը նա
 չի գայ, մնաց Նախշուն վանքումը:
 Այս որ լսեց Մարիամը, միամտեց և իսկոյն
 վեր կացաւ տեղիցը, որ Արզումանի համար ընթ-
 րիք պատրաստի:
 Հերիքնազը լսելով սրանց խօսակցութիւնը, իս-
 կոյն զարթեց, բայց փոխանակ խնդալու և ուրա-
 խանալու, մի խորը տխրութեան մէջ մտաւ:
 — Հերիքնազ, քնած ես:
 Հերիքնազը գլուխը բարձրացրեց:
 — Ինչի՞ չես խօսում, ասաց Արզումանը, գլուխը
 զնելով Հերիքնազի կրծքին, որի անուշ հոտն առել
 էր մի քանի րոպէ առաջ:
 — Ի՞նչ խօսեմ, ասեց Հերիքնազը և սկսաւ հե-
 կեկալ:
 — Ախ՜ի լաց ես ըլնում:
 — Ասում են քեզ պիտի բռնեն, ուղարկեն Սի-
 բիր: Ա՛խ, ե. ե. ես կը. կը. կը մեռնեմ...
 — Լաց մի լինիր հոգիս, ինձ ոչով չի կարող
 բռնի, ասեց Արզումանը և սկսեց գլուխը շոյելով,
 ճակատից համբուրել: Մի վախի հոգիս, ինձ չեն
 բռնի: Մի քանի ամիս անցնի, ամեն բան կը հան-
 դարուի:
 — Վա՛յ թէ էդպէս չըլի:
 — Որ էդպէս չըլի, էն ժամանակ էլ ուրիշ բան
 կը մտածենք, հեմիկեանից ի՞նչ հարկաւոր է դարդ
 անիլ: Էն ժամանակ քեզ վեր կառնեմ, կերթանք
 Օսմանլու: Էնտեղ Հայ-քրիստոնէք շատ կան. մի
 քաղաքում, մի գեղում կը կենանք, մեր գլուխը կը

պահենք: Թէ որ բանն էսպէս պատահի, կը գամ, որ
 տանեմ քեզ:
 — Քեզ հետ Սիբիր էլ կերթամ, չէ թէ Օսման-
 լու: Կերթանք Ստամբուլ: Մարիամին էլ կը տանենք:
 — Ի՞նչ ենք անում Ստամբուլը. կերթանք Ղարս,
 Արզուման, էս մօտիկ տեղերը: Բայց, Հերիքնազ, մի
 բան եմ ուզում ասել քեզ:
 — Ասա...
 — Ո՞վ գիտի. աշխարհք է, էսօր մարդ չի իմա-
 նում թէ էգուց ինչ կը գայ գլխին: Թէ որ բանն
 էնպէս պատահի, որ երկար ժամանակ էլ չը տես-
 նենք մէկ մէկու, խօսք կը տամ ինձ, որ մինչև իմ
 մահը չը լսես, ուրիշ մարդու չը գնաս: Էս նրա
 համար եմ ասում, որ դու աղջիկ ես, թէկուզ շատ
 էլ սիրելիս ըլնիս ինձ, էդ չեն հարցնի քեզ, զօռով
 կը տան մի տղի: Շատ էլ որ հակառակիս, կը փա-
 խցնեն, ի՞նչ պէտք է անես: Ես տղայ եմ, ինձ ո-
 չով չի կարող զօռով աղջիկ տալ: Դու գիտես որ ես
 քեզ սիրում եմ, գիտե՞ս, որ վաղուց եմ սկսել քեզ
 սիրել, բայց յոյս չունէի, որ դու էլ ինձ ես սիրում:
 Մտքումս ասում էի, մեծ օջաղի աղջիկ է, հպարտ
 կըլինի, կարելի է թէ լայեղ շանի ինձ ուզի, ասի՛
 մին մենակ տղայ է, անումն էլ վեր էլած, թէ գող
 է: Բայց հիմի տեսնում եմ, որ դու լաւ սիրտ ու-
 նես: Իմ կեանքը, իմ ապրացնողը հիմի դու ես:
 Հէնց որ իմանամ թէ դու ուրիշի ես գնացել, էն
 օրը ես գլխիցս ձեռք կը վերցնեմ. էլ ո՞ւմ համար,
 ինչու համար պիտի ապրեմ: Մի մէջ ունեմ, նա էլ
 էսօր կայ, էգուց չկայ, ոտի մէկը գերեզմանումն է:
 — Ասում ես «դու աղջիկ ես, քեզ զօռով մար-
 դու կը տան, զօռով կը փախցնեն»: Մէկ որ, խե-
 լօք տղան էդ չի անիլ, պէտք է առաջ աղջկայ կամքը
 իմանայ, տեսնի՛ նա էլ իրան հաւանում է՞ թէ չէ:
 Ամեն աղջիկ հօ մէկ չի ըլի, էնպէսն էլ կըլի, որ

էդպէս մարդու գլուխ կը կտրի: Հիմի ինձ օվ կա-
րայ փախցնի, մինչև ես ինքս չուզենամ և երբոր
ուզենամ, էլ ի՞նչ հարկաւոր կըլինի փախցնել: Դու
տեսնում ես, որ մեր Մարիամը ինձ իրա աչքի լսի
պէս է պահում, նա իրա գլուխը չետ է դրել ինձ
համար: Դրա համար իսկի մի միտք անիլ: Լաւ
իմանաս, որ ինչ որ ես եմ քեզ համար, էն էլ դու
ես ինձ համար: Երբոր իմանամ, մէկի ապրացնողն
եմ, կեանքն եմ, էլ իսկի կգնամ ուրիշի: Երբ որ
դու ինձ ես սիրում, ես քեզ, էլ ուրիշ ի՞նչ հարկա-
ւոր է մեզ: Ես իմ աչքովը տեսնում եմ, որ շա-
տերի սէրը մինչև պսակն է քաշում: Պսակում են
թէ չէ՝ մարդ ու կնիկ շուն ու կատու են դառնում,
էլ չեն սիրում մէկ մէկու: Հենց սրա համար մրտ-
քումս դրել էի որ քեզ ասեմ—էսպէս մնա՛ք միշտ,
որ սիրենք մէկ մէկու: Ես հենց իմանում եմ, թէ
աշխարհքումս ինձ նման բախտաւոր ոչով չըկայ:
սաղ աշխարհքը չեմ փոխի քո սիրոյ հետ...

Արզումանը լսելով Հերիքնազի այդ դիւցազ-
նական խօսքերը, չիմացաւ ի՞նչ պատասխան տայ,
ի՞նչպէս շնորհակալ լինի նրանից: Մինչև այսօր նա
սիրում էր Հերիքնազին, որովհետև Հերիքնազը մի
հատիկ էր այդ գիւղումը իր գեղեցկութեամբ իր
արիութեամբ: Այն աղջկերանցից էր Հերիքնազը,
որին սովորաբար զըզօղլան անուն են տալիս
գեղըցիք: Կանացի քնքշութեան և գեղեցկութեան
հետ նա ունէր և այրականութիւն, որ հարկաւոր
դէպքերում գործ էր դնում և զարմացնում կրտ-
սիճներին: Երբ որ նա լինում էր մի խումբ աղջ-
կերանց մէջ իրանց սովորական խաղերի ժամանակ,
ոչ մի տղայ նրա ահուց չէր համարձակի նրանց
մօտենալ: Երբ որ նա ձի էր նստում սար կամ ուխտ
գնալիս, շատ անգամ տղի գտակ էր դնում գլխին
և վարժ հեծանողի պէս ձին խաղացնում և զար-

մացնում ամենին: Բոլոր նշնւելու տղերքը նրա աչ-
քում ճանճեր էին թւում: Նա ինք գինքը Արաբի-
Ջանգի էր համարում և Շահ-Իսմաիլ էր փնտրում:
Արզումանն էր միայն նրան գրաւում, միայն նրա-
նից էր ամանչում և նրա սէրն էր աշխատում գրա-
ւել: Ահա այս յատկութեանց համար Արզումանը
նրան սիրում էր, բայց չէր կարծում, որ նրա մէջ
կը հանդիպի և սիրոյ, նրա մէջ կը գտնի խելք, դա-
տողութիւն: Եւ ճշմարիտն ասել՝ Հերիքնազը մին-
չև հիմի կարծես թէ չունէր էլ այդ յատկութիւնքը:
Այդ կայծերը նրա սրտի և ուղեղի մէջ թագ էին կա-
ցել մինչև այսօր և բարեպատեհ հանգամանքի էին
սպասում արտափայլելու: Հերիքնազը սիրել էր մը-
տածել, մտածում էր իր վրայ, իր ապագայի վրայ,
իր սիրած մարդոց վերայ, շրջապատ հանգամանք-
ների վրայ և որովհետև դրանց մեծ մասի վրայ
չունէր ոչ մի կանխակալ կարծիք, չունէր նախա-
պաշարեալ խրատատու, այդ պատճառով իր պարզ
և բնական դատողութեամբ միշտ կամ համարեա
միշտ անսխալ եզրակացութեան էր գալիս և համոզ-
ւում իր կարծեաց մէջ: Արզումանը, որ ՚ի բնէ
մարդու հոգու մէջ թափանցել գիտէր, և իր շրջա-
կայ մարդկերանցը անխելահաս արարածներ էր
համարում. որ փնտրում էր այնպիսի մարդիկ, որ
աւելի ազնիւ, աւելի վսեմ բաների վրայ խօսէին,
այժմ տեսնելով Հերիքնազի մէջ այդ հերոսական
վճռականութիւնը, սկսեց փոխել իր կարծիքը ինչ
որ ունէր Հերիքնազի վրայ և նրան նայել ոչ մի-
այն որպէս սիրականի, այլ և որպէս հաւատարիմ
ընկերուհու և իմաստուն բարեկամուհու վրայ: Այս
կարծրասիրտ երիտասարդի հոգին կարծես տեղը-
հան էլաւ և նրա աչքերը, որ միայն իր եղբարց
մահւան ժամանակն էին թաց էլել, այժմ նորէն
սկսան աղբիւրանալ: Բռնեց Հերիքնազի երկու ձեռքը
և դրաւ իր շրթունքներին ու ասեց.

— Հերիքնազ, Հերիքնազ, իմ աննման Հերիքնազ, քու էդ խօսքերը կենդանացրին իմ օխտն ախպօրցը: Հէնց իմանում եմ, թէ հիմի օխտն էլ կշտիս կանգնել, ինձ մխիթարում, ինձ սիրտ են տալիս, թէ՛ մի վախենալ, քամակիդ կանգնած ենք: Իմ սիրուն, իմանման Հերիքնազ, երբ որ ձեր օջախն ու մեր օջախը վառ էին, մեր տներին էսպէս փորձանքներ չէին գալիս: Գեղի մէջ մենակ լինելը աշխարհքիս ամեն անբախտութիւններիցը վատն է: Էսպէս չէր լինի, եթէ մեր մէջ արդար օրէնք, արդար դատաստան ըլնէր: Բայց փաստ չունի, ես այսուհետեւ մենակ չեմ, դու իմ օգնականն ես, դու իմ մխիթարողն ես: Մինչև հիմի դու իմ նշանացուն էիր, այսուհետեւ երկու բանով էլ աւելի ես՝ համ քուրս ես, համ ախպէրս...

Հերիքնազը փաթաթեց Արզումանի շնքովը ու սկսաւ նրան մխիթարել: «Մի վախենալ, Աստուած ողորմած է», միայն կարողացաւ ասել Հերիքնազը և Արզումանի ճակատից համբուրեց: Նոքա երկոքեան լուեցին և այս լուծեան մէջ երջանիկ էին:

ԺԲ

Վերջապէս Մարիամը դուրս եկաւ և Արզումանին ներս հրաւիրեց հացի:

— Դէ, դու էլ վեր կաց, Հերիքնազ ջան, ասեց Արզումանը և ինքը ներս գնաց: Հերիքնազը երկար սպասել չը տրւաւ, իսկոյն հագաւ շորերը և գնաց Արզումանի մօտ, նստեց նրա վրայ թիկնակ տրւածի պէս:

Ասում են միմի մէջ աւելի վառ է լինում մարդու երեւակայութիւնը, քան թէ լուսի. գիշերը աւելի՝ քան թէ ցերեկը: Բայց արի ասենք. այս երևոյթը եթէ ճշմարիտ էլ է, մեզ նման մաշւած ու

մեռած մարդոց համար է: Անարատ հոգոց մէջ, երեւակայութիւնը միապէս վառ է, թէ ցերեկ լինի, թէ գիշեր, թէ լոյս լինի, թէ մութը: Բայց թողնենք այս փիլիսոփայութիւնը...

Արզումանը սաստիկ քաղցած էր և առաւօտն էր կերել մի կտոր թուրքի սաջահաց, բայց Հերիքնազին տեսաւ թէ չէ, ստամոքսն իր պահանջից յետ կացաւ:

— Չարմանալի բան է. ես ամենևին իշտան չունիմ, ասեց նա, բայց միտս է, որ էսօր սիրտս թոթռում էր սաստիկ քաղցածութենիցս:

Մարիամը գիտէր, որ ուրախութիւնը իշտան փակել գիտէ, բայց ախորժակ բանալու հնարքը նոյնպէս գիտէր: Մի բեօռօղլու բաժակ արաղով լցրեց տրւաւ Արզումանին, ասելով «Իմ ու Հերիքնազի, կենացը մի ստաքանով պիտի դարդկես»: Արզումանը ոչ օղի և ոչ գինի խմելու սովորութիւն չունէր բայց այդ խօսքի համար թոյն էլ որ լինէր, կը խմէր: Մի չաղ հաւ էր եփել Մարիամը և մի քանի ձու խաշել: Լաւ ախորժակով կերաւ Արզումանը. բայց հիմի էլ կշտանալու զգացմունքն անյայտացաւ: Մարիամը տեսաւ որ Արզումանի ծամելիքները դադար առնելու մտադրութիւն չունին, վեր կացաւ մի մեծ տման սալ սալ մածնով լցրեց դրաւ առաջը: Այս էլ սրբեց մեր հերոսը և յետոյ ասաւ—չանէս բեղարեց էլ ոչինչ չեմ ուզում: Ութ օր կայ, ինչ որ էսպէս իշտահալի հաց չեմ կերել:

Այս միջոցին տքաղաղը կանչեց:

— Այ գահրըմանր... ասաց Արզումանը համարեա աքաղաղի չափ բարձր ձայնով: Էրնակ մութն ընկնէր աշխարհքի վրայ, էլ մէկ սաղ տարի չը լուսանար: Էս ի՞նչ է, էս սահաթս միմեց, հիմի ուզում է լուսանայ:

— Կուգե՛ս, մի սաղ տարի քեզ մի էնպէս մու-

թը տեղ գցեմ, որ սատանէն էլ չգտնի, ասեց Հերիքնազը:

— Ո՞րտեղ կը գցես:

— Մեր մեծ տան ներսի օթախը: Օխտը տարի կլի, էդ օթախը մարդ ոտք չի դրել: Կուզե՞ս, արի գնանք տես:

Արզումանի հետաքրքրութիւնն շարժեցաւ և իսկոյն վեր կացաւ տեղիցը, որ առանց ժամանակ կորցնելու տեսնի՝ ինչ օթախ է այդ: Արզումանը լսել էր սրանց մեծ տան համբաւը, բայց ինքը չէր տեսել: Մի անվառ ճրագ ու լուցկի վեր առան և մեծ տունը մտնելով ճրագը վառեցին: Դիմացի պատերը Արզումանի աչքումը շերեացին և կարծեց թէ տան մէջ չի:

— Ախշի, էս ուր բերիր ինձ, հարցրեց Հերիքնազին:

— Առաջ արի, մի վախենալ, ասաց Հերիքնազը: Արզումանը մի քանի քայլ առաջ գնալով ճրագը բարձրացրեց և սկսաւ իր չորս կողմը նայել: Ահագին մեծութեան, կոնաձև մի շինութիւն էր այս տունը և վերև նայողին թւում էր, թէ ուր որ է, պիտի փլի վրան: Ութ սարսափելի հաստութեան սիւների վրայ էին դարսւած առաստաղի հաստ ու ու երկար գերանները, որոնք արդէն կիսով չափ փտել էին և մօտ էին կործանւելու: Այդ իսկ պատճառով ոչինչ բանի համար գործ չէին դնում այս տունը, բայց չէին էլ ուզում քանդել այդ հայրենաւանդ յարկը, որ միշտ միտները գցի իրանց նախնեաց մեծութիւնը:

Հերիքնազը առաջնորդեց Արզումանին դէպի իր ասած սենեակը, որ թէև ներսի օթախ անուն էր կրում, բայց կրիաձև կորաքամակ մի մեծ շինութիւն էր, բաւականին երկար և ընդարձակ:

— Ահա քեզ տուն, ասեց Հերիքնազը: Ժամա-

նակով մեր հարսները էստեղ են էլել կենալիս. մի տարի էլ դու հարսնութիւն արա: Իստակ կաւեմ, լաւ կարբեմ, կը շինեմ քեզ համար, ամեն օր հացդ ջուրդ կը բերեմ, շատ վախտ էլ մօրդ կը կանչեմ, կը գայ էստեղ քեզ կը տեսնի, մինչև կը տեսնենք բանն ինչպէս է ուզում վերջանայ: Հը՛, ի՞նչ կասես:

— Չէ, Հերիքնազ ջան, դու մի վախիլ, ես առանց էստեղ մնալու էլ քեզ շուտ շուտ կը տեսնեմ, էլ ի՞նչ հարկաւոր է որ ինքս ինձ բանտի մէջ գցեմ: Բայց էստեղ մի բան միտս ընկաւ: Մի ժամանակ նորապսակներին բերում էին էստեղ համբուրելու, ուր է էն օջախը:

— Էդ մեծ տան օջախն է, արի տանեմ նշանց տամ:

Երբ որ գնացին օջախի մօտ, որ մեծ տան կենտրոնումն էր, Արզումանն ասեց:

— Հերիքնազ, դու հօ հաւատում ես, որ էս օջախը զօրաւոր է:

— Էդ ի՞նչ խօսք է: Մեռնիմ սրա ողորմութենին: Ես ամեն կիրակշտեքի, ահա տեսնում ես, էս քարի վրայ մոմ եմ վառում: Երբ որ իմ հօրն ու մօրը տեսնում եմ էրազումս, իմ հէրը էստեղ է ըլում նստած, իմ մէրն էլ էստեղ, իրարու դիմաց: Նրանք սաղ վախտն էլ միշտ էդտեղ էին նստում: Երբոր իմ հէրը տանը չէր ըլում, ոչով չէր կարող նրա տեղը նստել. բազի վախտ երեխէքը թէ կը նստէին, էդ էր, թէ չէ ուրիշ մարդ չէր կարող: Հարսներն էլ երբ որ բան չէին ունենում, ներսի օթախումն էին նստում, հացի վախտն էլ կը գային էսպէս շարքով կը կանգնէին:

— Ձարմացք բան է, ինչպէս էլաւ, որ էս շէն օջախը էդպէս մի բաշ հանգաւ:

— Բա դու ո՞րտեղացի ես, իսկի չես իմացել:

— Ո՞նց չեմ իմացել: Իմացել եմ, որ խօլերի տարին ձեր տանիցը շատ մեռնող է էլել, իմացել

եմ որ խօսերից յետոյ տաւարի ազարն էկաւ, ինչպէս չեմ իմացել, դիւի էլ գիտեմ, ես էս եմ ասում, թէ... մախլասի, Աստըծու փառքը շատ ըլի, ինքը տալիս է, ինքն առնում...

— Շատ անգամ, երբ որ մօրս տեսնում եմ էստեղ նստած, ես իմանում եմ, թէ նա սաղ է, մեռած չի, գլուխս դնում եմ մօրս գոգումը, նա էլ ձեռքն է քսում գլխիս, երեսիցս պաշում, բայց իսկի բան չի ասում, բան չի խօսում. ինչքան մըտքումս դնում եմ, թէ մի անգամ էլ որ երազիս մէջը տեսնեմ, հարցնեմ, ասեմ «նանի ջան, ինչի՞ չես խօսում», հէնց ուրախանում եմ, ու գնում կշտին նստում: Բայց էն գիշերը, որ դու եկար մեր տուն, էն գիշերը տեսայ էլի մօրս, շատ տխուր, վրէս բարկացածի պէս էր երևում:

— Յետոյ ի՞նչ մտածեցիր, ինչի՞ պէտք է էդպէս բարկացածի պէս ըլնէր:

— Ո՞վ գիտի, կարելի է թէ նրա համար ըլնէր, որ ես...

— Որ դու նշանւած չես, ու ինձ սիրում ես, էդ չէս ուզում ասել:

— Հա:

— Հերիքնազ ջան, գիտե՞ս ինչ կայ: Ես ուզում էի օրինաւոր նշանուէք անեմ, բայց բանն էսպէս եկաւ: Ես ինձ մօտ մի խաչ մանէթ ունեմ: Էսօր խանջալի ծէրով ծակեցի դասդի քեզ համար, որ շնքիդ կապես:

Այս ասելով Արզումանը հանեց քիսիցը մի խաչ մանէթ: — Ահա քեզ նշան: Թէ որ կուգես, դու էլ քու մատնիքներիցդ մինն ինձ տուր: Ա՛րի, իմ հոգի, չոգենք էս օջախի ղրաղին, սրա քարիցը համբուրենք, թող քու հէրն ու մէրը տեսնեն, մեր նշանն օրհնեն:

Հերիքնազը հնազանդւեց: Արզումանի ձեռքից

առաւ խաչ մանէթը, իր մատից մի մատանի հանեց, տրւաւ Արզումանին: Չոքեցին, համբուրեցին օջախի քարիցը, և յետոյ իրանք համբուրեցին: Որքան սէր, որքան սրբութիւն կար այդ համբուրի մէջ...

Մարիամը տեսաւ, որ ջահիլները ուշանում են, շուտով գնաց նրանց յետքից, և մեծ տան մութը անկիւնումը կանգնած՝ աղանատես վկայ էր այդ բոլոր անցքին: Նա ձայն չէր հանում և չէր ուզում խանգարել նրանց արարողութիւնը, որ ՚ի սուրբ սրտանց էր: Երբոր իրար համբուրեցին, յետոյ չոքեցին օջախի քարից համբուրեցին, նա այդ ժամանակ միայն մօտեցաւ և ասեց.

— Ուխտներդ ընդունելի ըլի, Աստուած մուրադներիդ հասցնի:

— Ամէն, ամէն, ատեցին միաձայն Հերիքնազն ու Արզումանը այնպիսի եղանակով, որից հասկացւում էր, թէ սոքա աւելի նշանաւոր ուխտ ունէին, քան թէ քարերից համբուրելն էր:

Այս միջոցին աքաղաղը երրորդ անգամ կանչեց և մեր փախած Պետրոսին իմաց տրւաւ, որ ժամանակ է ապաշխարելու երթալ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍՆ

Ե

Ամառն էր: Դ... գիւղի ժողովուրդը սովորութիւն ունէր ամեն ամառ սար գնալու:

Գեղամայ լճի հիւսիսային ծայրից սկսեալ, ուր ընկած են Դիլիշանու սարերը, մինչև Փարկանայ լիճը, որ Ախալքալաքի և Ալէքսանդրապոլի մէջ տեղն է գտնուում, բազմաթիւ լեռանց գօտիներ ու խումբեր կան, որոնց մէջ թէև չըկայ երևելի մեծութեան մի սար, որ գրաւած լինի ճանապորհների ուղղորդութիւնը, բայց իրանց ծաղկափթիթ գագաթներով և ականակիտ աղբիւրներովը երևելի են մեծամեծ լեռներէն անգամ:

Ահա այս սարերը, որ ձմեռ ժամանակ անմարդաբնակ են լինում և անհիւրընկալ իրանց բուք բորանով, ամառ ժամանակը կատարեալ դրախտի են փոխարկւում, հիւրասիրելով իրանց ստորոտներում և լանջերի ու գագաթների վրայ անթիւ ոչխարներ ու տաւարներ:

Որքան երևելի է Արագածը իր պատուական արօտատեղիներով ու անմահական ջրերովը, (որոյ համար իսկ Թարաքամէքը Ալա-եազ անուն են տալիս), որքան երևելի են Արցախի և Սիւնիքի սարերը, նոյնքան և աւելի ևս երևելի են Գուգարաց աշխարհի սարերը—Լալարը, Լօքը, Ղարախաչը, Ագրիզառը, Թէլիդաղը և ուրիշ անթիւ սարեր, որոնք կարծել են տալիս սարեցուն, որ Եղեմական դրախտն այստեղ է եղել, ուր Աղամն ամառը բնակելով՝ ձմեռն արտաքսել գնացել է Ղարալեազ:

Այս սարերից մի քանիսի ստորոտում անտառներ էլ կան. այս կողմանէ երևելի են մանաւանդ Լօքի և Լալարայ հիւսիսային ստորոտները, որոնց շատ տեղերում, իրանց անթափանցելի և դժարամատչելի լինելովը, կացնի ձայն չի լսւած դեռ ևս: Այս անտառների մէջ կայ որսերի առատութիւն: Այստեղ բօլուկներով խոզեր, թաբունով եղջերուներ են մանգալիս. ժամանակ-ժամանակ եղջերուներն իրանց գոռոցով դրմբացնում են այդ ձորերը: Այս սարերումը կան և անմատչելի ձորեր ու հովիտներ, որոնք միայն աւազակաց են լինում պատըսպարան: Սրանց մէջ ամենանշանաւորը Ղարախաչի Գարա աւազն է, որ նշանակում է Մթին ձոր. պակաս չի և Շէյթանլուն, որ կնշանակէ սատանի բուն, ինչպէս և Գիւլի Մամմադը, որ մի նշանաւոր աւազակի անուն է կրում:

Այս տեղը մօտիկ լինելով Տաճկաստանից, երկու կողմի աւազակների հաղորդակցութիւնը հեշտանում է, մի կողմից միւս կողմ են փոխադրում իրանց կողոպուտը:

Սարեցիք ամբողջ ամառը մի տեղ անշարժ չեն մնում, այլ երկու կամ երեք շաբաթ մի անգամ տեղերը փոխում են, որ տաւարների համար խամ արօտատեղիներ ունենան: Այս տեղափոխութիւնը մի առանձին անշարժարութիւն չի պատճառում. դժար չէ իրանց շարժական տները, որոնք կամ վրան են լինում, կամ ալ աչ ու խի բէշա հիւսած եղեգնապատով, հաւաքել մէկ տեղից և մի ուրիշ տեղ տանել: Այդ բնակարաններին մեր հայերն ասում են դազա, իսկ Ղարաբաղցիք կօկալ: Իրանց բնակելու տեղերին ասում են ուրդ, թուրքերէն իւրթ, զուցէ Օրդու լինի իսկը, որ բանակ ասել է: Հայերի ուրդերը բոլորն էլ մի մի յատուկ անուն ունեն, որոցմէ երևելիներն են՝ Քամի-ուրդ, Լանջի-

վեր ուրդ, ներքի ուրդ, վերի ուրդ, Մէջի ուրդ, Յեխի ուրդ, Մելիք Ապովի Ուրդ, Պետի (Պետրոս) Պուղի (Պողոս), և այլ շատ ուրդեր:

Երբ որ ուրդը կամ մի հովիտ, մի ձոր, մի սար մարդու անուն է կրում, այդ ցոյց է տալիս, որ այն մարդը մի նշանաւոր գործ է կատարել այնտեղ:

Այսպէս պատմում են որ Մելիք Ապովը այժմ իր անւանը ներկած ուրդումը եօթը Լեզգու գլուխ է կտրել, երեքին էլ սաղ-սաղ մաշկել, միայն երկուսին է ազատութիւն տւել, որ երթան իրանց աշխարհքումը իմաց տան: Ասում են այս դէպքից յետոյ էլ Լեզգու երես չըտեսանք: Պողոսի համար նոյնպէս պատմում են, թէ ինքն ու իր նշանածը (հարսնացուն) իրարու կուռ բռնած էդ ուրդովը անց կենալիս են էլել որ գնան Սարու եալ, իրանց դագէքը: Յանկարծ Լեզգիքը շրջապատում են և ուզում են իրա նշանածը ձեռնիցը խլեն: Քաջասիրտ Պողոսը խանջալը տալիս է իրա նշանածին, ինքը թուրը հանում է ընկնում նրանց մէջ. վեցի գլուխն է կտրում, չորսի մէջիցն է կիսում, բայց Լեզգիքը շատ ժամանակ չեն տալիս. ութ իննը հրացան մէկէն արձակելով գիւլլախորով են անում արի երիտասարդին: Իր սիրելու մահը տեսնելով Պողոսի նշանածը՝ Զառին՝ ընկնում է խանջալի վրայ և ինքն իրան սպանում: Եւ այսպէս երկու անարատ հոգիք անթառամ պսակին են արժանանում: Եւ ամեն անգամ, այնտեղով անցնելիս, մեծերը պատմում են փոքրերին այս անցքը, որ մեծ տպաւորութիւն է գործում լսողների վրայ:

Բ

Վարդափառի շաբաթ օրն էր: Սարու եալը, որ վարդի կոկոնի նմանութիւն բերող մի սար է, հե-

ուից նայողին այնպէս է թւում, թէ ահագին մեծութեան մի ծաղկափունջ է: Ինչ գոյնի ծաղիկ ասես, որ նրա վրայ չկար, մին քան զմիւսը պայծառ, մին քան զմիւսը հոտաւետ: Հարս ու աղջիկ զուգել, քարդարել էին այդ օրը և այդ սարը ծաղիկ քաղելու էին գնացել, որ միւս օրը կատարեն վիճակախաղի հանդէսը:

Զրգիտեմ ինչիցն է, ամեն տեղ վիճակախաղի հանդէսը Համբարձման տօնին են կատարում, իսկ Ղարաբաղ և նոյն տեղից գալիս ծաները՝ Վարդափառին: Այս էլ պէտքէ ասել, որ ոչ մի տեղ Վարդափառը այնպէս փառաւոր կերպով չի տօնւում, ինչպէս Ղարաբաղում: Նրանք չեն ասում Վարդափառ, այլ Վըր թէւուր, որ կը նշանակէ վարդաւոր, և այս է հէնց այս տօնի էլ պատմական նշանակութիւնը, որովհետեւ Վարդաւորը Անահիտն էր, որ ունէր վարդի մատն և ասում էլ էր Վարդամատն:

Ծաղիկ քաղողների մէջն էր և մեր Հերիքնազը, որ ամեն ծաղիկ պոկելիս, ամեն մի խոտի դիպչելիս խղճահարւում էր, թէ մեղք չե՞ն այս ծաղիկները, որ այսպէս անգթութեամբ կտրում, հեռացնում ենք իրանց արմատից. սրանք էլ հոգի ունեն, սրանք էլ մուրազը փորներումն են թողում: Արդեօք սէրն էր նրան այս աստիճան քնքշացրել: Որ ծաղիկ որ աւելի դալար, աւելի պայծառ էր լինում, նրանց չէր ղրմըշում ձեռը տալ, աշխատում էր այնպէս քայլել, ոտներն այնպէս փոխել, որ ոչ մի խոտ չճխլի, չթառամեցնի: Այս մտքի հետ ընկած՝ ինչ ասես երևակայում էր Հերիքնազը: Մի ծաղիկ նրան թւում էր որպէս նորահարս, միւսը որպէս նորափեսայ, մէկը նորահաս, միւսը դեռ մանուկ, մէկին պաշարչում էր, մէկէլի կշտին նստում, նայում էր, զմայլում, հիանում էր նրանց ձևերի կանո-

նաւորութեան և համաշափութեան վրայ և այնպիսի բաներ և յատկութիւններ էր նշմարում, որ մինչև այսօր իր աչքին չէին զարնւել, իր ուշադրութիւնը չէին գրաւել: Մինչև այսօր նրանք անշունչ բաներ էին, որոնց պոկել և հոտ առնել կարելի էր միայն, առանց զննելու. բայց հիմի բոլորն էլ շունչ, բոլորն էլ հոգի առած իրա հետ խօսում էին: Այնպէս էր թւում Հերիքնազին, որ այս ծաղիկները իրան լաւ ճանաչում էին, գիտեն նորա անցեալը, ներկան ու ապագան, միայն լեզու չունին, որ յայտնեն իրան, մխիթարեն նրա տխրած սիրտը: Միւս աղջկէքը ուրախ ու զւարթ երգելով, իրարու տակ ու գլուխ ընկնելով, գլորւելով վազվզում էին մէկ թուփից միւս թուփ, մէկ ծաղիկից զէպի միւսը, ասում էին՝ «տեսնենք ո՞վ շուտ կը հասնի էն բարձր աղնթափի ծաղիկին, ո՞վ շատ կը քաղի, ո՞վ աւելի շատ գոյն ծաղիկներ կունենայ» և այսպէս վազվզելով բաւականին հեռանում էին, իսկ Հերիքնազը չէր մասնակցում նրանց զւարճութեանը, չէր վազում նրանց հետ, նա կարծես գիտութեամբ յետ էր մնում, որ մենակ մնայ և շատ էր սիրում այդ մենակութիւնը: Միւս աղջկէքը հասել էին սարի գագաթը, բայց ինքը դեռ նրա ստորոտումն էր և չէր էլ ուզում նրանց յետևից հասնել, որ չըզրկւի իր քաղցր ցնորքներից...

Արդէն հինգ ամիս էր անցել, ինչ որ Արզումանին չէր տեսել, նրանից ոչ մի համբաւ չունէր: Այդ հինգ ամիսը հինգ տարուց աւելի էր թւում Հերիքնազին: Հինգ ամսւայ մէջ բաւական կերպարանափոխւել էր Հերիքնազը: Նրա աչքերը որ առաջ էլ հայկուհու աչքեր էին՝ թուխթուխ, խոշոր ու վառվռուն, բայց մի տեսակ ապշութիւն ունէին, որ բնական է անկիրթներին, այժմ այդ աչքերի փայլն ու հայեցողութիւնը մի նոր

կերպարանք, մի նոր զօրութիւն էին ստացել, որով թափանցում էր նա դիտելի առարկայի մէջ, թափանցում էր մարդու սրտի և հոգու խորքերը: Նրա դէմքի գծագրութիւնը առաջ էլ գեղեցիկ էր, բայց այժմ փոխւել էր արտայայտութիւնը, որ աւելի վրսեմ և աւելի սքանչելի էր: Առաջ նա մի գեղեցկութեան կուտակութիւն էր, ինչպէս վարդը կոկոնի մէջ, իսկ այժմ բացւել էր իր բոլոր շքեղութեամբ: Առաջ նա մի գեղեցկուհի էր, իսկ այժմ մի աստուածուհի արամազդեան գերդաստանից, որ Հելիկոնեան լեռներից տեղափոխւել էր Սարի-Եալ, որ մի քիչ ժամանակ անց կացնի հողեղէնների հետ: Չքնադատիպ, աննման արարած, պաշտելի Հերիքնազ...

Վաղուց արդէն ազապ տղերանց երեւակայութեան միակ նիւթը Հերիքնազն էր: Անյարմար էին համարում Հերիքնազ անունը տալ նրան, Դիւնեագեօղայի էին ասում, Արաբի-Չանգի, Ասլի ու Մէհրի, Գիւլլուզար, և առհասարակ աշխատում էին իրանց սիրած վէպերի հերոսուհիների անունը տալ նրան, բայց ոչ մէկը չէր կաշում, նա մնում էր դարձեալ Հերիքնազ: Շատերը խաղ էին կապում նրա վրայ և կամենում էին Արզումանի արկածքներին նախապատճառ շինել նրան, բայց չէին կարողանում յաջողցնել, չէր ընդհանրանում: Մի քիժ, մի արատ չէին կարողանում դնել նրա վրայ, որովհետեւ նա զօրաւոր օջախի գաւակ էր, ժողովուրդը պատկառանքով էր նայում նրան և համոզւած էին որ մի որևիցէ անտեղի ակնարկութիւն զէպի նա անպատիժ չի մնալ:

Շատերը խնամախօս եկան հարուստ և շէն տղերից, շատ հեռաւոր գիւղերից և քաղաքից, բայց ամենքն էլ մերժւեցին: Շատերը փորձ արին փախցնելու, բայց տեսան, որ Հերիքնազի փախցնելը դը-

ժարին գործ է և անհնարին, քանի որ նա ինքն իրան պաշտպանելու և քաջութիւն ունի և զէնք:

Ոչ ոք, բացի Մարիամից, չգիտէր, որ Հերիք-նազը նշանւած է: Շըշունջ կար միայն, որ Հերիք-նազը սիրահարւած է Արզումանի վրայ, բայց ձեռ-ներին ոչ մի փաստ չունէին: Շամիրը շատերին էր խօսք տալիս, շատերից ընծաներ առնում, որից մի ձի, որից մի հրացան, բայց նպատակին չըհասնե-լով՝ ընծաները յետ էր դարձնում: Մի մեծ պա-տերազմ էր այս, բայց Հերիքնազը այս պատերազ-մից յաղթող դուրս եկաւ և հաստատ մնաց իր սի-րոյ մէջ:

Հերիքնազը տեսաւ որ իր ընկերները շատ են հեռացել, էլ չուզեց նրանց ետևից հասնել: Նստեց տեղնուտեղը և սկսեց իր քաղած ծաղիկները եր-գելով փնջել: Առաջ «Չանգիւլըմ» երգեց մեղմ ձայ-նով, յետոյ սկսեց բայաթի: Բայաթին նրա սիրտը այնպէս շարժեց, որ արտասուք եկաւ աչքերից: Լաց էլաւ Հերիքնազը, առաջ կամաց, բայց քիչ-քիչ ձայնը բարձրացրեց և սկսեց բոլոր ուժովը դռուլ, որ մէկ անգամից դուրս վիժէ բոլոր կսկիծը:

Հինգ ամսւայ մէջ շատ բան էր զգացել Հերիք-նազը, շատ էր տխրել, բայց ոչ մի անգամ չէր լաց էլել: Նրա սիրտը քարացածի պէս էր: Բայց հիմա, երբ աչքը ձգեց իր չորս կողմի սարերի վրայ, երբ երևաց Ղարանլըխ-Դարան, որ մութ անդունդի նման երկարումէկ ձգւել էր երկու ահագին լեռնե-րի միջով, Հերիքնազի սիրտն ուռաւ և ուզեց կուրծ-քը պատռել: Ահա էդ ձորն է Արզումանի բնակա-րանը, ասում էր նրա սիրտը և ուզում էր թռչել դէպի այն կողմը:

Հերիքնազը երկար, երկար ժամանակ նայեց դէպի Մթին ձորը և մի տխուր տպաւորութիւն ստանալով, աչքը ձգեց միւս բլուրների և սարերի

վրայ, որոնք նոյնպէս տխրութեամբ էին նայում իր վրայ: Մի տխուր նախազգացմունք դրդեց նրան, թէ այս վերջին անգամն է, որ գմայլում է իր ծննդ-դարանի շքեղ տեսարաններով, էլ Կաթնաղբրի ջրէցը չըպիտի խմի, էլ Բոխոտ սարի հաղարձիցն ու մոռիցը չըպիտի ուտի, էլ Զուխտակ աճարքու վրայ կարմիր թել չըպիտի կապի, որ յիշատակ մնայ, միւս տարին գայ մի նոր թել աւելացնի, էլ Սարի-եալի վրայ ծաղիկ քաղելու չըպիտի գայ... Այսպիսի տխուր մտածմունքներից յետոյ մի թալկութիւն եկաւ վրան, պառկեց ցօղաթաթախ ծաղիկների մէջը և քունը տարաւ:

Մարիամը տեսաւ որ Հերիքնազը բաւական հեռու է մնացել, վախեցաւ, թէ մի փորձանքի չը-պատահի, մանաւանդ նկատելով որ հեռուից ձիա-ւորներ են գալիս այնպիսի արագութեամբ, որ կարծեց թէ Հերիքնազին փախցնելու են գալիս: Իր հետ մի խումբ աղջիկ առաւ և սկսեց սարիցը վայր իջնել դէպի Հերիքնազը: Զիւաւորները Հերիքնազին չընկատելով՝ ուղղակի դիմեցին դէպի Մարիամի խումբը: Նրանցից մինը վայր իջաւ ձիուցը. Մա-րիամը ճանաչեց, որ նա Արզումանն էր, և իսկոյն մօտ գնաց բարևեց: Արզումանը մի քանի խօսք ա-սեց Մարիամին և իսկոյն ձին հեծաւ ու կայծակի արագութեամբ հեռացաւ իր ընկերների հետ: Աղ-ջկերքը ուրդ հասան թէ չէ՝ չաւ արին ամեն տեղ, թէ Արզումանին տեսանք, Մարիամը նրա հետ եր-կար խօսեց, բայց մենք չիմացանք թէ ինչ խօսե-ցին:

Գ

Այս շաբաթ երեկոյին մի առանձին ուրախու-թիւն և զրւարճութիւն էր երևում սարեցոց մէջ,

մանաւանդ ջահիլ աղջիկներին և տղաներին: Միակարգ շարւած դագէքի արջն խարոյկները աւելի էին թէժացրել: Կարմրաթուշիկ հարան ու աղջկէք պատել էին կրակների չորս կողմը: Մի տեղ շրւի էին ածում, մի տեղ երգում, բայց ամենից շատ հաւաքւել էին պառաւ Հոռոմի մօտ, որ սկէսրութիւն և մայրութիւն էր անում ամենքին և առանց նրա հրամանին ոչինչ անել չէին կարող միւսները:

Երկինքը բաւական պարզ էր այս գիշեր: Թէպէտ լուսինն արդէն անցել էր արեւմտեան սարերի բամակը, բայց այնտեղից դարձեալ օգնում էր երկնքի պայծառ աստղերին և լուսաւորում մօտակայ սարերն ու ձորերը: Բազումք աստեղատուներ բաւական բարձրացել էր և ցոյց էր տալիս, որ մօտ է կէս գիշերը, բայց այս գիշեր կարծես ոչ ոք մտադրութիւն չունէր քնելու: Սրա պատճառն այն էր, որ առաւօտեան արշալուսին աղջկէքը իրանց քաղած ծաղիկը պէտք է տանէին եօթն տղբիւրի ջրով ցօղէին: Իսկ տաւարածները պիտի աշխատէին նրանցից այդ ծաղիկը խելու: Սա մի կռիւ է, որ կատարւում է տղայոց և աղջկանց մէջ, որից յառաջ է եկել և կուսածաղիկ բառը: Եթէ աղջկէքը ծաղիկը խրել տան, պէտք է տղաներին ընծաներ տալով՝ յետ առնեն: Ընծան լինում է մի քանի ջուխտ նախշուն գուլբա և զանազան ուտելիք— ձրւածեղ, սեր, գաթա: Տղէքը այնքան ընծաների համար չեն աշխատում, որքան ազատւելու համար այն ամօթահարութիւնից, որ պիտի կրեն աղջիկներից, նրանց ծաղր ու ծանակը պիտի դառնան, եթէ չըկարողանան խել: Իրաւունք ունին և գողանալու ծաղիկը, որ մի բղուղի մէջ թաքցրած են պահում այս գիշեր:

—Այ տղէք, քիչ լախրահաչի տըւէք, գնացէք

շնթուկեցէք: Առաւօտները ձեզ վերկացնել չի ըլում, օրը կէս օր է ըլում, որ կովերն արօտ էք տանում, ասեց պառաւ Հոռոմը, բարկանալով տաւարածների վրայ:

—Հը՛մ, էդ քու բանը չի. ուզում էք մեզ քնացնէք, որ ձեր բանը լաւ տեսնէք հա՛: Տղէք, սուտ է ասում. խաբում է մեզ. չըքնէք, ասեց տաւարածների գլխաւորը:

—Չըքնէք էլ, ոչինչ չէք կարող անել, անմեղ էք անուշ քունները կոտորում, ասեց մի աղջիկ հեգնելով:

—Դուք մազ մանեցէք, առաւօտը ձեզ կծկիլ կըտանք ձեր մանածը. սրախօսեց մի տաւարած:

—Հաչեցէք ինչքան կուղէք, մենք էնքան շատ ենք, որ մեզ ոչինչ չէք կարող անել:

—Ինչքան էլ շատ ըլիք, էլի տակի ղօլը ձերն է...

—Վո՛ւյ, գետինը մտնես...

—Քեզ հետ կըմտնեմ թէկուզ դժոխքը...

—Քու խրատողի էրեսիցը կաչես:

—Դո՛ւ ես իմ խրատողը:

—Թաղեմ արևը, ես քեզ երբ եմ խրատել:

—Դիշերըս կըխրատես, ես էլ խելօք կըկենամ:

—Ես գիտեմ, քեզ ինչպէս կըխրատեմ: Այս ասելով աղջիկը մի խնձոր վեր առաւ, որ տղայի գլխին խփի. նա փախաւ, գլուխը պրծացրեց:

—Ախշի, թողէք էդ շներին, ի՞նչ էք հաչացրնում, ասեց Հոռոմը: Դուք քաշւեցէք ձեր տեղերը, թող գրանք էնքան կենան, որ ջանքները դուս գայ: Թէ որ ղօջաղ տղէք են, առաւօտը կերևայ:

—Կերևայ, հալբաթ կերևայ: Մի Հերիքնազ ունիք, նա էլ հրէն տեղումը պառկած գելն է տալիս. էլ ո՞վ ունիք, որ ձեր էրեսը պարզ անի, ասեց տաւարածների գլխաւորը, որ մօղրովից աւելի իշխա-

նութիւն ունէր ամեն տաւարածներ Վրայ: Սա վեր կացաւ տեղիցը, և միւսներ ի հետ հեռանալով՝ կարգադրութիւն արաւ: Ամեն աղբիւրի մօտ չորս-հինգ հոգի ուղարկեց, որ պահպանեն մինչև լոյս:

Հերիքնազն այս նախատօնէքին ներկայ չէր: Ծաղկաքաղից տուն հասաւ թէ չէ՝ Հերիքնազի ջանն սկսեց կոտորատուել և ծնօտիքն իրար զարկելով իմացին նրան, որ այս է ահա դող ասած բանը, որ ունեցած չէր երբէք: Արդէն տասնութ տարեկան էր Հերիքնազը, բայց դեռ ևս ոչ մի անգամ հիւանդացած չէր: Երկու տարեկան ժամանակն էր ծաղիկն ու կարմրուկը հանել և այն էլ շատ թեթեւ, և չէր էլ յիշում ինքը: Իսկ այժմ ընկել էր դողի անդուծ ճանկերը, որ բաւական դողացնելուց յետոյ, ձգեց մի անտանելի տաքութեան մէջ և Հերիքնազն սկսեց գելը տալ:

Արդումանն այսօր Մարիամին տեսնելով Մարի-եալումը, ժամադիր էր եղել վերի աղբիւրի մօտ տեսնելու Մարիամին այս գիշեր: Մարիամը գնաց նշանակած տեղը և գտաւ Արդումանին, որ այնտեղ թաք կացած սպասում էր:

— Ասա տեսնեմ ի՞նչ ունիս ասելու, ասեց Մարիամը:

— Էն եմ ուզում ասել, որ էս քանի ամիսը էն կողմումն էի (սահմանից դուրս): Էնտեղ մի քանի ծանօթներ գտայ. նրանք խօսք տըւեցին ինձ, որ լաւ կընդունեն և լաւ կըպահպանեն, եթէ գնամ իրանց մօտ բնակւեմ: Հիմա ուզում եմ Հերիքնազին առնել էն կողմն անցկենալ. էնտեղ, ինչպէս մեր օրէնքն է, կըպսակենք և մեզ համար հանդարտ կապրենք:

— Ես համաձայն եմ, Արդուման. թէպէտ շատ դժար է ինձ համար մի հատիկ բրօշիցս զըրկելը, բայց լաւ է էդս... քան թէ սաղ աշխարհքս

մեզ վրայ հաչացնես: Բայց գիտե՞ս, Հերիքնազը հիմա հիւանդ պառկած է, դողացնում է. Պէտք է մի քիչ համբերես: Եգուց չէ, էլօր կերթանք Ներքի ուրդը. էնտեղ չորս կողմն անտառ է. կարող ես մթնով գալ. Զուխտակ աճարքու մօտերը, ես էլ կըգամ էնտեղ, երբ որ լաւացած կըլինի Հերիքնազը, քեզ իմաց կըտամ...

Հէնց այս միջոցին մի քանի տաւարածներ շրջապատեցին Արդումանին ու Մարիամին: Արդումանը դրանց տեսնելով՝ հեռացաւ, իսկ Մարիամին բռնեցին:

— Ծաղիկը մօտըդ է, տո՛ւր, բղաւեցին երեք-չորս տաւարած:

— Ի՞նչ ծաղիկ, ի՞նչ էք ասում, ասեց Մարիամը շփոթւելով:

— Թողէք, թողէք, ասացին միւս տաւարածները, որոնք ճանաչեցին Արդումանին, — դրանց ծաղիկը ուրիշ կուածաղիկ է, մեր ուզած ծաղիկը չի: Եւ սկսեցին մէկ մէկի ականջում փսփսալ — տեսա՛ր, տեսա՛ր, Արդումանն էր Արդումանն էր...

Պ

Միւս օրը սովորական հանդէսը շատ փառաւոր կերպով կատարեցին աղջկէքը: Ծաղիկը կիսել էին և տըւել երկու խմբի ձեռքը: Առաջին խումբի ձեռիցը խլեցին տաւարածները և ուրախութիւնից գժւածի պէս փախան: Իսկ միւս կէսը աղջկէքը տարան ցօղեցին իրանց ուզածի պէս և վերադարձան ուրախ ուրախ: Տաւարածները երբ որ իմացան իրանց խաբւած լինելը, խլած ծաղիկները խաչաձև փնջեցին և կախեցին կովերի ճակատներից: Այսպէսով համ կովերը դարգարեցին ծաղիկներով, համ աղջկէքը կատարեցին իրանց հանդէսը առանց տղաներին հարկ վճարելու: Բայց տղէքը մտածե-

ցին, որ այս խորամանկութեան վրէժը միւս տարի
առնեն, և սրանով մխիթարեցին իրանք իրանց:

Առաւօտը վաղ վեր կացաւ Հերիքնազը և ու-
զում էր հանդէսին մասնակցել, բայց Մարիամը
թոյլ չըտրւաւ, թէ՛ կըմբսես, դողդղ կըկրկնէի, տաք
կաց, որ լաւանաս շուտով: Նա չըպատմեց իր գի-
շերային այցելութիւնը, չասեց որ Արզումանին
տեսել է, որ Հերիքնազին մի նոր մտածմունքի մէջ
չըձգէ:

Հերիքնազը երկու մատանի ուղարկեց Մարի-
ամի ձեռով, որ գցի բղուղի մէջ: Մատնիքներէից
մէկն իր համար էր, իսկ միւսն Արզումանի: Այդ
մատնիքները հանեցին թէ չէ, նրանց հարեանի
աղջիկը բերաւ Հերիքնազին տըւաւ և պատմեց թէ
որի համար ինչ վիճակ դուրս եկաւ:

— Դէ ասա տեսնեմ, Մագթաղ ջան, սրա հա-
մար ինչ դուրս եկաւ, ասեց Հերիքնազը իր մատ-
նիքի համար:

— Դրա համար Դախունց թէլլուն ասեց.

Սիրելի եմ սէրն էրէսին,

Ըռէհան թերն էրէսին,

Ով իմ սիրածն ինձ չըտայ,

Աստծու կրակն էրէսին:

— Ամմէն, ասեց Հերիքնազն ուրախանալով: Դէ
հիմի էլ էս ասա, սրա համար ինչ դուրս եկաւ:

— Դրա համար էլ Գիւլջըհանն ասեց.

Այ տղայ, բաղոմն արի,

Ոտներդ շաղոմն արի,

Էս թաղը դալմաղալ ա,

Ման տուր, էն թաղոմն արի:

— Արի, հոգիս, արի, մըմուաց Հերիքնազը: Խո
սուտ չեմ ասում, Մագթաղ, բղուղ էգպէս դուրս
եկաւ:

— Սուտ չեմ ասում, իմ ախպօր ազիզ արևը:

Ում համար ինչ որ դուրս է եկել, բղուղն էլ միտս
է: Ձեր Մարիամի համար տես ինչ դուրս եկաւ:

Մի ծառ ունիմ թըբըլղի,

Պտուղն է օձի լըղի:

Իմ հօրն ու մօրն ինչ ասեմ,

Ինձ տըւին դարիբ տըղի:

— Խեղճ Մարիամ, բայց հէրն ու մէրն ինչ ա-
նեն, նրանք հօ չեն տըւել: Ես որ լինէի կասէի —

Գնացի գետը լըւացք,

Սապօնս ոսկէջրած,

Իմ հէրն ու մէրն ինչ անեն,

Ճակատիս էս էր գրած:

— Դէ հիմի Շամիրինն ասա, թէ որ միտդ է:

— Շամիրինը դեռ չէր դուրս եկել, որ ես եկայ,
Մարիամը կըգայ կասի: Ինձ չըթողեց, թէ մինչև
վերջը մնացել էի. գնա, ասեց, Հերիքնազը մենակ
է, սիրտը կընեղանայ: Ինքը պառաւ կնիկ է դառել,
պառաւների հետ էր նստել:

— Ի՞նչ պառաւ:

— Ինքն ու Արզումանի մէրը մի կողմ էին բաշ-
ւել, քիթ քիթ տըւած քըշփշում էին, չիմացայ ինչ
էին խօսում:

— Բա քեզ համար ինչ դուրս եկաւ, Մագթաղ:

— Ինձ համար էնպէս բան դուրս եկաւ, որ ա-
մենքն էլ ծիծաղեցին: Քրքըւի Խանումի ջանը — ա-
սեց:

Գիւլըմ, գիւլըմ, գիւլ չիշակ,

Ես ու դու մտնենք մի փըշակ,

Մինչև լուսը քըշփըշանք,

Որ լուսանայ — կըշկըշանք,

Էլ ուր ես նեղանում, ուրախ բան է դուրս ե-
կել:

— Է՛հ, դրանից ինչի՞ պիտի նեղանամ, ինչ կու-
ղի՞ թող դուրս գայ: Ես մի մատանի էլ Արզումա-

նի համար էի գցել, տես՝ ի՞նչ դուրս եկաւ.

Դարբվէր ջուր է գնում,

Հարցրէք՝ ուր է գնում,

Քենուն մահանա արած՝

Իր եարին հիւր է գնում:

— Դու Արզումանի համար ինչի՞ էիր վիճակ գցում, հարցրեց Հերիքնազը՝ նախանձելով:

— Է՛հ, հէնց էնպէս: Մտքումս ասեցի՝ խեղճ տղայ է, քոյր չունի, բան չունի. մի մատանի էլ նրա համար կը գցեմ, տեսնեմ ի՞նչ է դուրս գալիս: Էդ որ դուրս եկաւ, ամենքն էլ հարցրին. «Էդ ումն էր, էդ ումն էր», ես չասեցի: Յետոյ իմացայ, որ նրա քեռակիսն էլ է մի մատանի գցել, մէրն էլ մի սաղափ խաչ էր գցել: Քեռակնկայ գցածն էլ էս դուրս եկաւ.

Կանցնեմ գետի էն կողուր,

Կըքաղեմ դաստով նուուր,

Թէ որ սիրածս ինձ չըտան,

Կըքաղեմ խանի դուուր:

Մօր գցածն էլ էս դուրս եկաւ,

Գետը նի մըտայ, խոր ա,

Քաթան շապիկոս նոր ա,

Իմ նանին խարար արէք,

Ես օլքա օլքա կորայ,

— Խեղճ նանի, ով գիտէ՝ լաց էլաւ, էդ որ լսեց:

— Չէ, նա ինքը չիմացաւ, հեռու նստած ձեր Մարիամի հետ խօսում էր. նրան խաբեցին, ուրիշ բան ասեցին, ա՛յ ինչ ասեցին.

Դու նստել ես դօշակին,

Ուշքդ, միտքդ փեշակին,

Խըմել ես նրուան գինին,

Հոտ կանես մանիշակին:

— Ո՛ւր էր, էդպէս լինէր, խեղճ նանի:

Հերիքնազը շատ սիրում էր Արզումանի մօրը:

Մինչև այս տարւայ սար գալը նրա հետ մօտիկ յարաբերութիւն չունէր. մեծ էր իրանց գիւղը, իրանք գիւղի մի ծայրումն էին կենում, նրանք՝ միւս: Բայց այստեղ՝ սարումը դրկից էին: Գիւղացիք երբ որ սար են գնում, սովորաբար նոր դրացիներ են գտնում: Այստեղ մի քանի դագա միասին մէկ տան պէս են լինում. այստեղ աւելի լաւ է երևում, թէ որ տներն են միմեանց աւելի սիրելի կամ որոնք են ուզում նոր բարեկամութիւն հաստատել, նոր խնամութիւն անել, որոնք են ուզում միմեանց աւելի մօտիկից ճանաչել:

Մարիամը օգուտ բաղելով այս սովորութիւնից, աշխատեց բանն այնպէս բերել, որ դրկից դառնայ Արզումանի մօրը և ձեռքից եկած օգնութիւնն անէ նրան և մխիթարած պահէ: Հերիքնազի էլ ուզածն այդ էր: Նա ամեն օր պառաւի ոտներն էր լըւանում, շաբաթը երկու անգամ գլուխը, երկու շաբաթը մէկ անգամ լողացնում էր, ջուրը բերում էր, կովը կթում, կերակուրն էփում, շորերը լըւանում, կարկատում, ամեն ազիզ կերակուրից նրա բաժինը պահում, ուտեցնում, ամեն երեկոյ տեղը շինում, քնացնում: Շատ անգամ էլ, Շամիրը տանը եղած ժամանակը ինքը գնում էր պառաւի մօտ քնում, նրան գըզում, համբուրում, իր սիրելի կարօտը նրանից առնում: Երբ որդուն միան էր բերում, ուզում էր լաց լինի, Հերիքնազը չէր թողնում, այնպէս էր յոյս տալիս նրան մխիթարում, որ խեղճը սուս էր կենում: Խեղճ պառաւը չէր իմանում ինչպէս շնորհակալ լինի այս երկնային հրեշտակից: Նա չէր իմանում, որ սրանք որ և իցէ յարաբերութիւն են ունեցել կամ ունին իր որդու հետ: Որտեղ նստում էր, Մարիամի ու Հերիքնազի գովասանքն էր անում, նրանց օրհնում:

— Ախի Հերիքնազ, հաճաքը դէնը կենայ, ա-

Ե

Վարդավառից յետոյ սարեցիք լեռների դագաթներից վայր եկան և իրանց դագէքը սարքեցին մի անտառոտ հովտի մէջ։ Մինչև այս ուրդը փոխելը շատերը դեռ ևս արանումն էին, բայց հիմա որ հունձն աւարտել, խուրձը կրել էին կալերի մօտ դիզել, ամենքն էլ եկել էին սար, որ մի քանի շաբաթ սառը ջրերի վրայ, լեռնային զովաշունչ օդի մէջ հովանան։ Գիւղացոց այս սովորութիւնը ամենայն տարի կրկնում է միակերպ։ Մայիսին ուղարկում են տաւարը և ընտանիքը, իսկ տղամարդիկն սպասում են մինչև հունձի աւարտը։ Շատ անգամ ամբողջ ուրդի մէջ շաբաթներով տղամարդի երես չի տեսնում, կանանիքը կարողանում են պաշտպանել զանազան աւազակային և սիրային յարձակմունքներից, բայց սովորաբար միշտ ան ուղղի մէջ են լինում։ Բայց երբ հաւաքւում են տղամարդիկը, սկսում է մի նոր կեանք։ Շատերը միայն հանգստանալու համար են գալիս, իսկ շատերն էլ մի նոր աշխատութիւն սկսելու մտքով։ Այստեղ են շինում սովորաբար իրանց տան գործածական փայտէ գործիքները, ինչպէս՝ սայլ, գութան, լուծ, կամն, հորսլի, թի, խնոցի, մըղան, խոն-

չա, տաշտ, տաշտակ, խփի, ըողին (հաւանգ), զանազան կոթեր, գդալներ և շերէփներ։

Մի քանի հսկայական կաղնի ու աճարժի ծառերի տակ իրանց համար գործատեղի էին արել մինչև երեսուն, քառասուն տղամարդ և որն ուրաքով, որը կացնով տաշ էին անում, իսկ անգործներից ոմանք պարկոտել բնել էին բերանքսիվայր, ոմանք նստած թամաշա էին անում և զանազան խորհուրդներ ապիս շինողներին իբրև գեօգուստասի, այսինքն՝ աչքով միայն վարպետ և ոչ գործով։ Այսպէսները ոչ մի բան շինելու շնորհք չեն ունենում։ Այս անշնորհքներիցն էր և Շամիրը, որ միայն գդալ շինել գիտէր և ուրիշ ոչինչ։ Սա անցեալ երեկոյին էր եկել արանիցը։ Առաւօտը վաղ վերկացաւ և իր փոքր ուրագն ու կեռկտուցը վեր առաւ գնաց հասարակաց գործատեղին, որ գդալներ շինէ։ Շամիրը դեռ նստած չընստած, ծաղարանց Թաթոսը ամբոխի միւս ծայրից կանչեց.

— Հէ հէ հէ ա Շամ, Շամիր հէյ... բղաւեց Թաթոսը մի քանի անգամ կրկնելով Շամիրի անունը, որովհետև բազմաթիւ կացիւնների և ուրագների ձայնը թոյլ չէր տալիս լսելու մի խօսք, թէև առանց այս էլ բղաւելով խօսելու սովորութիւնից զուրկ չէր Թաթոսը։

— Հի՛նչ ա, անգէր, հի՛նչ ըս ասում։

— Արանիցն ի՛նչ խաբար ունես։

— Խէր խաբար, լօխ էլ լաւ ըն, ձեր տղէքը թխւալ ըն, սըրտնէն մածուն ա օգում։

Թաթոսը գլուխը տմբտմբացրեց, որով ուզեց ասել՝ պէտք է մածուն հասցնել տղերանցը։

— Շամիր, ասում են՝ ծաղարանց տղէքը Հանէսի գլուխը պատուել են, ըղորդ է՛, հարցրեց մէկը։

— Ի՛նձ հարցրու էդ բանը, Շամիրն ի՛նչ գիտէ։ Ծաղարանց տղէքն ինչ ասես՝ կանեն, իրանք օխտն-

ութ հոգի, Հանէսը մեն մենակ: Գցում են արխի մէջը, բահով էնքան խփում են գլխին, որ քիչ է մնում մեռնի, — ասեց տաշ անողներից մէկը Վարդան անուկով, ուրազն ուսին դնելով, և դառնալով դէպի Թաթոսը գոչեց բարձրաձայն.

— Ա՛ հրլիւոր, ինչի՞ քու շների կապը չես քաշում, մարդ պէտք է Արզումանի նման գլխիցը ձեռքը վերցնի, որ ձեզ հետ խօսի: Ել ոչ ջուրվարի էք մտիկ տալիս, ոչ քեօխլի էք ահանջ դնում, էդ ի՞նչ անասուածութիւն է, որ դուք անում էք: Ասում եմ ջուրը նօբաթով է, նօբաթն իմն է, ջուրավարն ինձ է տըւել ջուրը, նրանք կատաղած շների նման վրաս թափւեցին, քիչ էր մնում սպանեն: Ասած է. «Խոփըդ սուր է, հանդը բաժանովի է». ասենք՝ ես մի մենակ տղայ եմ, քամակ չունիմ, հէնց պիտի ինձ ոտի տակ գցէք: Էնպէս բան արէք, որ Ասուած վեր կալնի, թէ չէ՝ Սուրբ Սարգսի անունը վկայէ, մի օր էլ ես ձեռք կըվերցնեմ գըլխիցս, էն ժամանակը կըտեսնենք ո՞ւմ մէր տղայ կրբերի:

Այս խօսքի վրայ ամենքն էլ իրանց գործիքները դադարեցրին և տեղնուտեղը լսողութիւն դառան:

— Այ տղայ, ի՞նչ ես հաշում ի՞նչ ես գլխիցդ սարսաղ սարսաղ դուրս տալիս, ասեց Թաթոսը և շարունակեց աւելի բարկանալով և սպառնալով — Արզումանի նման շանիցն ես օրինակ առնում: Մարդասպանը դու ես, որ մարդասպանին ես պաշտպանում: Համբերիր, մէկ մօղրովը գնյ, տես բու կաշին ինչպէս եմ մաշկել տալիս:

— Ես ու իմ Ասուածը, Արզումանն էնպէս անմեղ էր, ինչպէս Աստրծու գառը: Քեօխլէն նրան տափ էր տըւել, նա էլ գնացել էր վարելու: Ձեր բաղի տակի հողը, ներքի հողերի քեօնդալանը, վերի հողերի դիքավարը, քօլաբերանքի սիպտակ հողը,

դամիյի չորս օրավար տեղը, որ ունիք հիմի, ունեն են էդ տափերը, Արզումանի հօրը չէր, ինչի՞ գցեցիք ձեր ճանգը. բա դու չես ամանչում, սաղ գեղը քանդում, տակն ու վրայ ես անում, բա դու Ասուած չունե՞ս...

— Տեսնում էք, ա՛յ խալիս, տեսնում էք էս շունն ինչեր է հաշում...

— Վարդան, մի վախիր, մէկ լաւ վէր ածա դրա աբուռը, քանի որ մենակ է, շրջնջաց Վարդանին մի երիտասարդ, բայց Թաթոսը կարծեց թէ նա ասում է՝ «սո՛ւս կաց, ամօթ է, ծեր մարդ է, էդպէս բաներ մի ասիր», և սկսեց աւելի կատաղել:

— Կաց, ես քու էդ բլբլան լեզուդ կըկտրեմ տակիցը: Գիշերըս Արզումանն ի՞նչ էր շինում քու կշտին. ասա տեսնեմ, դու ի՞նչ իրաւունքով ես մարդասպանին տեղ տալիս, ասա տեսնեմ:

— Մոգոնիր, մոգոնիր, որքան կարաս, շարեր մոգոնիր, ես քու հնարած սուտերիցը վախող չեմ: Արզումանին ո՞վ է տեսել ինձ մօտ, վկայ ունի՞ս, դէ հիմի դո՛ւ ասա տեսնեմ:

— Էս սաղ խալիսը քօռ հօ չե՞ն, բոլորն էլ վկայ չե՞ն:

— Խալիսին ո՞ւր ես վկայ կանչում, Թաթոս բիճա. խալիսիցը մէկն էլ ես եմ. Արզումանի էրեսը ես չեմ տեսել, ասեց մէկը, գլուխը բարձրացնելով և կոշտացած ձեռքով ճակատի քրտինքը սրբելով:

— Այ խալիս, ա՛յ ջամհաթ, չէք լսե՛լ, որ Արզումանին թէ օրը ցերեկով, թէ կէս գիշերին տեսել ե՞ն, բղաւեց Թաթոսը:

— Լաւ, որ տեսել են, Վարդանի մօտ հօ չեն տեսել, ասեց Մինաս անուկով մէկը:

— Արզումանին աղջրկէքն են տեսել ծաղկաքաղին. Շամիրի կնկայ հետ է խօսեցել. գիշերն էլ Վերի աղբիւրի մօտ են տեսել, էլի Մարիամի հետ:

— «Կէս գիշերին, Մարիամի հետ, շրջնջաց Շա-

միւրը, չըհաւատալով իր ականջներին:—Մինաս, տիւ
խնքըտ հըսկանում ըս, էդ հինչ ըս ասում, հարցրեց
Շամիրը:

—Ինչպէս թէ «հըսկանում ըս», խոււ հօ չեմ:
Արզումանին տեսել են քու կնկայ հետ խօսելիս,
ուրիշ մարդի մօտ չեն տեսել:

Շամիրի ջանը դող ընկաւ, ձեռքներն սկսեցին
դողդողալ, էլ բան չըկարաց շինել, վերկացաւ փընթ-
փընթալով գնաց: Շատերն այդ նկատեցին և կաս-
կածի մէջ ընկնելով՝ գլխները քաշ գցեցին: Նրա
քամակից հեռացաւ և թաթոսը:

—Էս ճաղար քօփագիցը մարդու խէր չի հաս-
նիլ. սիրտս ասում է՝ էլի մէկ արիւն պիտի պա-
տահի: Մինաս, դու էլ որ մի քիչ լեզուդ բերա-
նումդ պահէիր չէր լինիլ: Շամիրը որ կայ՝ բըռի
արջ է. հիմա պիտի գնայ կնկանը ոտի տակը գցի,
տրորի, ես գիտեմ նրա խային խասիւթը:

Այս խօսողը Խաչատուրն էր, Արզումանի եր-
բեմն սրտակից բարեկամը: Հիմա էլ Արզումանի
հետ միայն սա ունէր յարաբերութիւն, բայց ոչ ոք
չըգիտէր:

—Ես Մարիամի մասին վատ բան չեմ մտածել
և վատ բան էլ չասեցի, պատասխանեց Մինասը:
Շատ կարելի է, որ Մարիամին Արզումանի մէրը
լինի ուղարկած, ինքը չի կարում տեղիցը ժաժ գալ:

—Դէ էդպէս էլ պիտի ասէիր, բայց դու էնպէս
ասեցիր, որ նա ուրիշ բան հասկացաւ:

Նա որ շիտակ բանը ծուռ հասկանայ, ես ի՞նչ
մեղաւոր եմ: Էդ քօփագ շունը որ չը լինէր, ես էն
էլ չէի ասիլ:

Այս միջոցին Սարգիս քեօխան եկաւ, և նըս-
տածները տեղերիցը վեր կացան:

—Բարի յաջողում, տղէք, Աստուած զըլաթ տայ,
ասեց քեօխան և նստեց մի գերանի վրայ:

ՄԻՋԱՆԿԵԱԼ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(Ով չուզենայ, կարող է չըկարդալ)

Սարգիս քեօխան մօտ վացսուն տարեկան
մարդ էր: Նրա դէմքի զծագրութիւնը և հայեացքը
ցոյց էին տալիս, որ բաւական չար ու բարի տե-
սած մարդ էր: Ոչ ոք գեղի հաւատարմութիւնը
այնպէս գրաւած չէր, որքան սա: Գիւղացոց շա-
հերը պաշտպանելու համար ամենայն ինչ զոհ բե-
րելու պատրաստ էր:

Գիւղ ասածդ (եթէ ոչ հիմա, գոնէ շատ առաջ)
մի ջոկ աշխարհ, կղզիացած երկիր է, և ունի իր
կախումն ու անկախութիւնը. իր մատնիչն ու
պաշտպանը, իր Վասակն ու Վարդանը: Գիւղացիք
որտեղ որ բնակւում են, ինչքան տեղ որ բնում
են, ասում են՝ էս տեղերը մերն է: Այստեղից յա-
ռաջ է գալիս սեփականութեան մասին մի ջոկ
գաղափար, որ նման չէ այն սեփականութեանը,
որ տիրող օրէնքն է սահմանում: Հետեւեալ խօսակ-
ցութիւնից կերևայ, թէ որպիսի գաղափար ունին
գիւղացիք գիւղի սեփականութեան մասին:

—Տղէք, թաթոսն էստեղ էր, ի՞նչ էլաւ, հարց-
րեց քեօխան:

—Նա տեսաւ որ դու գալիս ես, ինքն ըռադ
էլաւ, պատասխանեցին մի բանիսը:

—Ա՛յ, ճաղար շուն...

—Սարգիս բիձա, էդ անիրաւի ձեռին մենք
մինչև երբ պիտի տանջւենք, գանգատուեց Վար-
դանը:

—Մինչև լաւ իմանաք, թէ ինչ գաղան է դա:

—Ո՛վ չի ճանաչում էդ քօփագին... մեղայ քեզ
Աստուած, ինչե՞ր է գալիս բերանըս:

—Դուք էն էք տեսնում, ինչ որ հիմի է անում,

բայց էն չէք տեսել, ինչ որ մինչև հիմի արել է։
էս տեղիցը որ հիմի մենք սաքալախի (խոտահարի)
ենք տալիս, առաջ ո՞վ էր իմացել էդպէս բան.
էդ-էդ-էդ անիրաւը գնաց մեր պապական տեղերը
մի թաւաղի վրայ ծախեց։

— Լաւ, ի՞նչպէս է ծախում, իրանը հօ չի՞, որ
ծախի։

— Էդ ես էլ չէի իմանում, թէ ինչպէս են ծա-
խում, բայց հիմի քիչ ու միչ հասկանում եմ։ Գի-
տէք ինչ կայ, գեղըցին մի տեղ թէկուզ հարիւր
տարի կենայ, կարող չի ասել, որ էս տեղն իրանն
է, բայց եթէ թաւաղը մի տեղ տասը տարի կենայ,
էն տեղը կըմնայ իրան։ Բայց թաւաղն ինչի՞ համար
է կենում. նա վար չի անում, ցան չի անում, գե-
ղըցին է վարում, ցանում, նրան բահրա տալիս։
Հիմի լաւ ականջ դրէք։ Թաւաղը նրանով է հաս-
տատում տեղն իրանը լինելը, երբ որ հաստատում
է, որ էդ տեղիցը նա բահրա է առել կամ սաքա-
լախի, կամ իշարա։ Էդ էլ ինչո՞վ պիտի հաստատի,
երբ որ՝ ես, դու, սա, նա ասենք՝ «ըզորդ է ասում.
մենք էստեղ կացել ենք, բայց դրան միշտ բահրա
ենք տւել»։ հասկանում էք, թէկուզ ոչինչ էլ տըւած
չըլինինք, միայն թէ ասենք՝ «տըւել ենք»։ Էդ խօսքն
ասելու համար թաւաղը սրան, նրան փող է տալիս,
պատիւ է տալիս, որ քննութեան ժամանակը գը-
նան ասեն, «ըզորդ է, մենք բահրա ենք տըւել»։
Այ, էդ ծաղար շունը քանի քանիսից է փող առել,
սուտ երգում կերել, վկայութիւն տըւել, թէ՝ «մենք
սաքալախի ենք տըւել, բահրա ենք տըւել»։ Դա,
մէկ էլ Մաթոսն ու Մարկոսը, — ողորմի նրանց կըշ-
տի մեռելներին — մեր բոլոր հանդերը տըւին թա-
ւաղներին։ Առաջ ո՞վ էր թաւաղի անուն իմացել,
ո՞վ էր նրանց էրեսը տեսել։ Մի քսան տարի չըկայ,
ինչ որ դրանք եկան մէկ մէկու ետեւից. մարդ ի-

մանայ՝ մինչև էդ ժամանակը ճրտեղ էին. հալթաթ
առաջ էդպէս օրէնք չըկար։ Հէնց որ հանդերն ըս-
կսեցին չափել, որտեղ մի քաղցած թաւաղ կար,
ձեռքը մեկնեց, թէ՛ էս իմն է։ Միտս է, մէկ ան-
գամ եկողները երեսնից աւելի էին, մէջերումը
սուտ թաւաղներ էլ շատ կային։ Շատերի անունը
հիմի էլ միտս է, ա՛յ, ասեմ մի քանիսինը։

Սարգիս քեօխան այստեղ տէրողորմեան գըր-
պանից հանեց և սկսեց թաւաղների անունը տալով
հատիկները ձգել, որ տեսնի քանիսի անունն է
միտը։ — Օրբէլիանօվ, Մուխրանսկի, Չաչիկօվ, Բա-
րաթօվ, Թուրքեստանօվ, Սուլխանօվ, Շանշիօվ,
Մէլիքօվ, Փիրադօվ, Փէրշանգօվ, Մուրթուլաձէ . . .
Է՛հ էլ ում միտն է, քանզի շուն շատ էին։ Մէկ տե-
ղից քսան մարդ բռնում էր, ամենքն էլ ասում էին
«իմն է»։ Խազնի մարդն ասում էր՝ թագաւորական
է, Սիօնի տէրաէրն էլ ասում էր՝ վանքական է։ Բայց
էս էրկուսը աչքները էս ու էն թաւաղի վրայ էին
գցում, որ տեսնեն որից կարող են շատ փող
առնել, որ իրանք ձեռք վերցնեն։ Ի՛րանք, թաւաղ-
ներն էլ էին մէկ մէկու համար վկայութիւն տալիս,
խօսք մէկ էին անում, իրար մէջ բաժանում. չա-
փողներն էլ ջոկ էին շահում։ Գեղըցոց վկայու-
թիւնն էլ հազիր էր, որ կողմ ուզում էին, էն կողմն
էին շուռ տալիս նրանց. ուղիղ խօսողներին հեռացը-
նում էին, կամ ասածը ծուռ գրում և իրանց ձեռք
քաշել տալիս։ Ահա էսպէս մեր բոլոր տեղերը մնաց
դրանց. մենք էլ ոչինչ չունինք, ոչ հող, ոչ ջուր,
ոչ ծառ, ոչ խոտ, ամենի համար էլ փող ենք տա-
լիս, էն էլ մէկն էրկուսով, ամեն տարի թանգա-
ցնում են։

— Որ գիտէիք էդպէս է, ինչի՞ չէիք արդա տա-
լիս, ինչի՞ չէիք գանգատւում։

— Բա քիչ ենք արգա տըւել, քիչ ենք գանգատ արել. էլ դիւանխանա չենք թողել, ամեն տեղ էլ արգա են տըւել. Ես հիմի եմ հասկանում, որ մեր բոլոր աշխատանքը զուր էր: Մենք արգա էինք տալիս, թէ՛ «էդ տեղերը մերն է». չէինք իմանում, որ թագաւորական տեղը խաղնինն է: Դաւին խաղնէն պիտի քաշէր, նա պիտի իր ունեցածի տէրը դառնար. մենք մեր փողով նրա իրաւունքն էինք պաշտպանում, բայց նա մեզ չէր օգնում: Խաղնէն էլ էր թաւաղների ձեռին, դիւանխանէք էլ, մեր խօսքին ո՞վ պիտի ականջ դնէր: Շատ անգամ ծեծում էլ էինք թաւաղներին. երբ որ գալիս էին բահրա ուղելու, չէինք տալիս: Բայց դրա պատիժն էլ քաշում էինք:

— Թուլածէին ի՞նչպէս ծեծեցիր, Սարգիս բիձա, մէկ դու էդ ասա:

Սարգիս քեօխւան միտը բերաւ իր ջահէլու-թիւնը, մի քթահազ տըւաւ ու սկսեց.

— Էդ թուլածէն մի երկու անգամ եկաւ մեր քաղերի տակի հողերին գաւի տըւաւ, թէ «իմն է, պիտի բահրա տաք»: Մենք չըտըւինք: Սա գնաց մօղրովին գանգատ արաւ, նրանից մի հրաման բե-րաւ, օխտն-ութ մարդ էլ հետը: Բահրա առնելը շատ էին հեշտացնում մօղրովները, բայց էդ կենայ գեռ: Մեր քէթիսուղէքը հաւաքւեցին, խորհուրդ արին, թէ ի՞նչ անենք, տանք թէ չըտանք: Վճռեցին, որ չտանք. եթէ տանք, էդ տեղերն իրա վրայ կըհաստատի, հիմի իր ուղածը մի ոչինչ բան է, բայց յետոյ կըգայ տասնից մէկը կառնի, յետոյ էլ չորսից ու երեքից մէկը Մի քանի վախլուկ մարդիկ էլ, սրտները դող ընկած՝ ասում էին՝ «ուղենք չուղենք՝ պիտի տանք, մօղրովիցը հրաման է բերել, նրա հրամանին ո՞վ կարայ ընդդէմ կենալ»: Քեօխւան լուսահոգի Ակօբն էր, նա ասեց. «Մօղրովի

հրամանն ինձ վրայ է, ես նրա պատասխանը կըտամ. նա ի՞նչ գիտէ թէ էս տեղերը սրանն է, որ հրաման է տըւել: Չըպիտի տանք, թող ուր ուղում է գնայ: Թուլածէն թաթոսի տանն էր վեր եկել, էլի էս անիծածն էր նրա օգնականը: Սա սովորցը-նում է, թէ «առաւօտը հորթերը գալու ժամանակը քու մարդկանցով գնա առաջը կըտրիր, տար տուն արա մի աղալում ու դուրս չանես, մինչև բահրէդ չըտան: Նա էլ հէնց էսպէս էլ արաւ. հորթերը հա-ւաքեց տարաւ մի աղալի մէջ արաւ, թէ՛ չեմ թո-ղնիլ մինչև իմ բահրէն չըտաք:

Կովերն արօտատեղից եկան: Հորթ չըկայ, որ կթեն. հիմի դու տես սրանց բառանչելը, կովերը դռներին են բառանչում, հորթերն աղալումը: Էս անիծած ճաղարը դուրս է եկել, իրանց կտրին կանգ-նել ու պարծենալով ասում է: «Ես սր ասում եմ՝ եկէք բահրան տանք, ինձ չէք ականջ դնում, դէ հիմի գնացէք ձեր հորթերը բերէք, տեսնեմ ի՞նչպէս էք բերում»:

Լուսահոգի մէրըս ասեց. «ո՞յ տղայ, գնա մեր հորթերը բեր, թէ չէ՛ էլ հաց չեմ տալ որ ուտես»: Ես էլ հէնց էդ էի ուղում: Չափաբիցը մի բըհիր հանեցի, վազեցի դէպի հորթերը: Թուլածէն ինձ որ տեսաւ թուրը հանեց. Մի ափիցեր էր, ապէլատներ էլ ունէր ուսին, խաչ էլ ունէր կուրծքին: Բհիրս վրայ բերի թէ չէ՛ թուրն էրկու կտոր էլաւ. մէկ էլ որ հասցրի, տեղն ու տեղը փուկեց, ու «վայմէ, միշտէլէթ» (սի, օգնեցէք) կանչեց: Ո՞վ պիտի օգ-նէր, մինչև իր մարդիկը կօգնէին, իմ օգնականներն աւելի էին շատացել: Լուսահոգի Դուկասը նրա բը-ճերին աղցան էր արել: Մեր քեօխւան հէնց տես-նում է որ ես գնում եմ, քամակիցս մինչև քսան տղայ է ուղարկում: Էսպէս մի լաւ ջարդ ու բուրդ արինք, և հեշտ էլ պըծանք. էն գնալն էր, որ նրանք

գնացին, էլ չիմացանք՝ կոտորւեցին, թէ սաղ մնացին:

—Այ լաւ դատաստան, ասաց քեօխւին հասակակից մէկը: Այսպէս, գնում ես գանգատ, տանում են բերում, բերում են տանում, մարդու հոգի է դուրս գալիս, դրանց «գաւթրին» չի հատնում: Սրան մեղրահացեր տար, նրան գառը տար, մէկէլին թաղարներով ալիւր տար, մի ուրիշին փող տուր. մէկի ոտներն ընկիր աղաչիր... Ո՞վ է գեղըցու ընկին մտիկ տալիս: Տասնով, քսանով գնում ենք դիւանխանի պատերի տակին շարւում արեգուն արած խոզերի նման, ո՞վ է մեզ մարդու տեղ դնում, գիր չենք գիտում, օրէնք չենք գիտում. մի բիշ էլ որ էրեսներս պընդացնում, ներս ենք մըտնում, ստորոժը շընքներին խփելով դուրս է անում: Էսպէս քաշ արի, քաշ արի, յետոյ եկ տանըդ վէր ընկիր: Գեղըցիք էլ ասում են՝ մեր փողերը տարաք կերաք, ոչինչ էլ չըշինեցիք: Տօ, ձեր փողերը զահրումար ըլի ուտողի գլխին, մենք ենք ուտում...:

—Էդ լաւ դատաստան է, Պետրոս, բայց ամեն անգամ չի մարսւում: Դրանից սիրտ առած՝ Սուլխանօվին էլ ծեծեցինք, բայց քիչ մնաց Սիբիր էին ուղարկում: Ուղարկէին էլ, ո՞վ պիտի ասէր՝ ինչի՞ էք ուղարկում:

—Էդ ի՞նչպէս էլաւ, Սարգիս բիձա, մէկ էդ էլ պատմիր, խնդրեցին ջահելները, և իրանց գործը թողնելով՝ որպէս թէ հանգստանալու համար, շարւեցին քեօխի չորս կողմը: Քեօխւան չիբուխը լըցրեց, և չախմախին խփելով՝ սկսեց իր պատմութիւնը:

—Այ ինչպէս էլաւ: Լուսահոգի Ղուկասը—Արգումանի հէրը—մի առաւօտ եկաւ ինձ մօտ: Ես ու նա ընկեր էինք, ուր էլ որ գնայինք, միասին կերթայինք: Մի տղամարդ էր որ, քսան մարդու չէր

ասիլ՝ Աստուած է ստեղծել... «Ի՞նչ ես նստել, ասեց, արի գնանք կակալ թափ տալու»: Ասում եմ՝ ճիշդ. նա թէ՛ «մեր տափի կշտի կակալին կոտրատւում են էնքան բռնել են. ոչով չի գնում թափ տալու, Սուլխանօվիցը վախենում են, նա չի թողում, ասում է՝ իմ բաղի կշտին են, իմն են»: Ասում եմ՝ «էդ ի՞նչ խօսք է, հէնց ինչ որ իր բաղի կշտին ըլի, իրանը կըլի: Իր տեղը չափարած է, չափարից դուրս նա ոչինչ չունի»: Նա թէ՛ «ես էլ հէնց էդ եմ ասում: Արի գնանք, թող ով ղօչաղ տղայ է, գայ մեր առաջը կտրի»:

Մէկ մէկ էրկէն կակալթափի առանք, գնացինք: Հէնց նոր էինք ծառը բարձրացել, մէկ մէկ ճիւղ դեռ չէինք թափ տըւել, մէկ էլ տեսանք հրէս օխտնութ հոգի ծառի տակը կտրեցին: Սուլխանօվի բըճերն էին: «Չամօղիթ, թըւէնի ոջուլի» (վայր իջէք, ձեր հաւատը...) որ շասեցին, մեր Ղուկասի աչքերն արնով լցւեց: «Կացէք, ասեց, ես ոջուլի նշանց կըտամ» վէր էկաւ, էրկէն ձողին ձեռին, դրադ կանգնեց ու մէկ թէ էրկու սրանց, էլ իսկի չըթողեց որ մօտենան, մինչև ես էլ վրայ հասայ ու էս դեց որ մօտենան, մինչև ես էլ վրայ հասայ ու էս փորեքներն ուռած բաղւանջիներին կամէջ արինք, մինչև փախան, գլխները պըծացրին: Ասեցինք էս է, պըծանք, բայց մէկ էլ տեսանք, հրէս ինքը Սուլխանօվն է գալի, մի քսան մարդ էլ հետը: Ասեցի՝ «Ղուկաս, սրանց հետ կուել չի ըլիլ, կամ փախչենք գլխներս ազատենք, կամ թէ չէ ասենք՝ աղա, էս ծառերը քոնը չի, դու ինչո՞ւ համար ես արգելում»: Եկաւ թէ չէ՝ փափախին փեր կալանք, առաջին կանգնեցինք, որ տեսնենք ինչ է ասում, պատասխանը տանք: Բայց անիրաւն էկաւ թէ չէ՝ «շահարիթ, (կապոտեցէք) ասեց, մագիթի ոջուլի» (դրանց հաւատը): Մեր հաւատին դիպան թէ չէ, Ղուկասի փափախը ձեռիցը վէր ընկաւ: Կատաղած

ասլանի նման ընկաւ Սուլխանօվի վրայ, ու տեղն-
ուտեղը վէր կոխեց, սրտին չոքեց: Բճերն իսկոյն
վրայ թափւեցին, ես էլ ուզեցի օգնել, բայց գլխիս
էնպէս խփեցին, որ շրջմած վէր ընկայ: Աչքս մէկ
էլ էնտեղ բաց արի, որ տեսայ երկուսիս էլ կապո-
տել են:

— Էլ ինչ գլխներդ ցաւացնեմ. մեզ տարան քա-
ղաք, գցեցին Մետեխի բերդը, դուդսաղի շորեր
հագցրին, ամեն օր շուր էին կրել տալիս, ճանպէքը
սրբել տալիս, սև հաց էին ուտացնում... Էսպէս
պահեցին մինչև վեց ամիս. վեց ամսից յետոյ դուրս
բերին, տարան մի գիւանախանա: Էդ գիւանախանի
գլխաւորը ինքը Սուլխանօվն էր: Նա ինքը վէր գցել
տըւաւ մեզ, ուղղի խփել տըւաւ, քամակներին
կաշին մաշկել տըւաւ, յետոյ բաց թողեց. «Դէ հի-
մի գնացէք, ասեց, խելօք կացէք, իմացէք ում հետ
գործ ունիք»: Մեր շորերը մեզ տըւին, հագանք,
եկանք մեր տըները, երեք ամիս տեղումը պառ-
կեցինք: Գեղըցիք քանի անգամ եկել արգա էին
տըւել մեզ համար, որ մենք անմեղ ենք, բայց
արգան հէնց իրան Սուլխանօվի ձեռքն է ընկնում.
Նա պիտի լինէր գեղըցոց խնդիրքի կատարողը, բայց
նա այն թղթերը կամ կէրէր, կամ դէն կըզգէր: Հի-
մի էլ որ միտս է գալիս, ջանս փշաքաղում է: Ախր
երբ որ պատժողդ ու ազատողդ քու թշնամին է,
էլ ի՞նչ կարող ես անել նրան:

— Մախլասի, գեղըցու բանը մի դարդ ու բալա
է, ասեց Վարդանը: Մենք որ կանք, էրեխի պէս
բան ենք: Էրեխէն որ պահող չունենայ, շուրն էլ
կընկնի, կրակն էլ, ինչ ասես կըպատահի. մենք որ
մեր գլուխը չպահենք, ոչով մեզ իշի տեղ էլ չի
դնիլ: Մարդ իմանայ, ի՞նչ է մեր մեղքը, որ էս օ-
րին ենք...

— Գառների մեղքն ի՞նչ է, որ գայլերն ուտում

են: Մեր մեղքն էն է, որ մենք ոչխար ենք՝ գայլերը
մի կողմից պիտի ուտեն, մարդիկը մէկէլ կողմից
կթեն ու խուզեն: Իսկի տեսած կա՞ք, որ մէկը գա-
մեզ համար մի բան բերի, մի բան տայ. դիժ էլ
տանում են ու տանում: Էսօր գնա ճանպա շինի,
էգուց գնա մորեխ կոտորի, էսօր էս տուր, էգուց էն,
իշի պէս բանեցնում են, ոչխարի պէս խուզում, ո՞վ
է մեր տէրն ու տիրականը: Գող ու աւաղակ մի կող-
մից են թալանում, մօղրով ու եասաւուլ մէկէլ
կողմից ծեծում, ջարդում, թաւաղներն էլ շոկ են
մեր միսն ուտում, արիւնը ծըծում, որը զօռով,
որն էլ խաբելով: Ի՞նչ սատանութիւն ասես՝ որ դը-
րանք չեն անում, ոչ Աստուծուն են հաւատում, ոչ
թագաւորիցը վախում, ոչ ամօթ ունին, ոչ երկիւղ:
Այ էդ Շաքարօն, որ էդքան տեղեր զաւթել, ու-
տում է, գիտէ՞ք՝ ինչպէս խաբեց մեզ: Դա մի խեղճ
մարդ էր, մի խեղճ սէլապան, քաղքումը սէլապա-
նութիւն էր անում, շիրաջների համար Կախէթից
գինի էր կրում, ձկնապանների համար Սալեանից՝
ձուկը: Մի ձմեռ ալափ չունէր, որ եզինքը պահել
էր, գիժ էլ կոտորեցին, մնաց խեղճ: Քաղքիցը վեր
կացաւ եկաւ մեր գեղը, մի բօստանի տեղ ուզեց
մեր խալիսիցը, նրանք էլ տըւին, թէ՛ խեղճ մարդ է,
թող իրա համար մի բան սերմի, մի բան աշխատի,
տանի իրա օղլուշաղը պահի: Շաքարօն դառաւ բօս-
տանչի. ամեն տեսակ կանաչեղէն ցանեց — լօբի, սի-
սեռ, սոխ, սխտոր, բակլա, դըթում, քալամ, կար-
տփիլ, թամբաքու, մի խօսքով ինչ ասես — խիար,
խարբուզակ, ձմեռուկ, տակ, գաղար: Կշտին էլ մի
դագա էր շինել, էնտեղ էր կենում գիշեր ցերեկ:
Մէկ էրկու տարի անցկացաւ, մի քանի շահի աշ-
խատեց, մեր տէրտէրի հետ ընկեր դառաւ, ունրա
հետ բօստանը չափարեց բաղ շինեց, կշտին էլ մի

կան կակղացրել էր Շամիրին, և նա սկսել էր մեղմացնել իր կասկածները, բայց այժմ, երբ լսեց նրա գիշերային յարաբերութիւնը Արզումանի հետ, նրա քաղցր վարմունքը բոլորովին ուրիշ կերպարանք ստացաւ իր աչքումը:

«Օ... ես հիմի ամեն բան իմացայ: Իմ կնիկը ինձ ատեց, ուրիշին ձեռք բերաւ, բայց այդ բանն ինձանից ծածկելու համար, երևի սիրողի խորհրդով սկսեց սէր ցոյց տալով ինձ քնացնել: Ես էլ ասում եմ, հիմա բախտաւոր եմ, կնիկս ինձ շատ է սիրում, վաղը միւս օրը գաւակի տէր կը դառնամ, նա ինձ «հայր» կ'ասի, ես էլ նրան իմ որդիս կը համարեմ... Ախմախ, ախմախ Շամիր, մի անուն ունէիր խալխի մէջ, էլ ուրիշ ոչինչ. էլ այսուհետեւ ինչո՞ւ համար ես ապրում, երբ որ էդ անունը ցեխի մէջ ընկաւ»: Այսպէս ինքն իրան փնթփրնթալով բաւական հեռացաւ Շամիրը և անյայտացաւ անտառի խորքումը:

Ամբողջ երեք օր չերեաց Շամիրը: Մարիամը կարծում էր, թէ կամ արան կըլինի գնացած, կամ որսի, այս պատճառով մի առանձին կասկած և մտատանջութիւն չունէր այդ մասին: Արզումանը օգուտ քաղելով անտառի խտութիւնից, ամեն գիշեր գալիս էր նշանակած տեղը, ուր տեսնում էր նրան Մարիամը և Հերիքնազի առողջութեան մասին տեղեկութիւն հաղորդում:

Ե

Մի ամպոտ և մութ երեկոյ էր: Մարիամը կոփերը կ'թելուց յետոյ երկու փափուկ հաց, մի քանի կտոր պանիր մի աղուխի մէջ կապեց ու ճանապարհ ընկաւ դէպի Զուխտակ աճարքին: Ծանա-

պարհին նրա դէմը ելաւ Շամիրը: Մարիամը մարդուն տեսաւ թէ չէ՝ տեղնուտեղը մեխեց:

— Ո՞ւր, առաջ բարի, հարցրեց Շամիրը հեգնելով:

Մարիամն այնպէս շփոթեց, որ ոչ մի պատճառ չըկարաց հնարել, իսկ ճշմարիտն էլ վախեցաւ խոստովանել:

— Քեզ եմ հարցնում, այ կնիկ, ո՞ւր ես գնում էս կէս գիշերին քօլէքօլ ընկած, պնդեց Շամիրը սպառնողական ձայնով:

Պատասխան չը կայ:

— Սիրողիդ մօտն ես գնում, էնպէս չի՞, արի, ես քեզ կըտանեմ նրա մօտ: Այս ասելով՝ Մարիամի ձեռքից բռնեց և քաշ տալով տարաւ անտառի խորքը: Մարիամն ամօթուց աղաղակ չը բարձրացրեց, որ մարդ չիմանայ, բայց ընկաւ Շամիրի ոտները և սկսեց ազի արտասուքով թաց անել:

— Դու ուրիշ բան մի մտածիր, Շամիր ջան, Աստուած, երկինք, ծով, ցամաք, ես անմեղ եմ:

— Տեսնում եմ, տեսնում, այ լիբբ, աներես, ես քօռ չեմ. դու որ անմեղ ես, էլ ո՞վ է մեղաւորը: Կէս գիշերին Արզումանի հետ ի՞նչ գործ ունէիր դու, ո՞ւր ես գնում հիմի, ո՞ւմ համար ես տանում էդ աղուխը անա:

— Աստուած երկինք, Շամիր ջան, ես անմեղ եմ, ինչ որ լսել ես, յետոյ կիմանաս դրա պատճառը. հիմի ինձ հաւատա, Աստուծուն հաւատա, ես անմեղ եմ:

Մարիամը կարծում էր, թէ իր երդումով մարդի մտքի մէջ մի երկմտութիւն կը ձրգի, ժամանակ կը վաստակի արդարանալու համար և մահից կազատւի. բայց անգուլթ Շամիրի հոգին սկսեց էր, խիղճը քարացել, աչքերն արնով լցւել, ջանք դող ընկել, ականջները խլացել. նա Մարիամին այս-

ընդհանուր համարում էր իր որսերից մինը, որի քա-
մակին օրերով ման է գալիս, և տեսնելուն պէս՝ գե-
տին տապալում հրացանի գնդակով: Մարիամը, որ
նրա ոտներն ընկած, աղիոգորմ արտասուք էր թա-
փում, և ամեն սուրբի, ամեն խաչի և աւետարանի
անունով երգում, մէկ էլ լսեց յանկարծ. — «Հոգիդ
տո՛ւր, զանջըդ...» Մարիամն սկսեց երեսը խաչակրն-
քել ինչպէս անմեղ նահատակ և աչքերը դէպի եր-
կինք ձգել, բայց դեռ խաչի նշանը ամբողջութեամբ
չէր դրոշմել կրծքին, յանկարծ կծկեց Շամիրի
ոտքի տակին: Եղեռնագործը մի աքացիով անշն-
չացրեց այն անմեղ, այն միամիտ, այն սուրբ Մա-
րիամին. որ իր կեանքի մէջ ամուսնական ուխտի
դէմ մի ցնորք անգամ իր մտքիցը չէր անցկացրել:

Խեղճ կանայք, արդեօք զգում էք դուք ձեր
գերութիւնը, ձեր ստրկութիւնը: Ի հարկէ, ոչ: Կար-
ծում էք թէ այդ է ձեր վիճակն ու ճակատագիրը,
որ դուք պիտի գառը լինիք, իսկ ձեր մարդիկը՝
գայլ: Մարդիկն էլ կարծում են, որ իրաւունք ու-
նին ձեր կեանքի վրայ, մոռանալով՝ որ ինչպէս
կեանք տալ կարելի չէ, և ոչ առնել կարելի է:

Եղեռնագործը տեսաւ որ իր զոհի շնչառութիւնը
այլ ևս չի լսում, մի ժամի չափ մնաց քարացած:
Յետոյ շարագործութիւնը ծածկելու համար, իր
հայրենաւանդ բարբարոսական հնարքը գործ դրաւ:
Արձակեց անմեղ նահատակի գօտին և սնուր շինե-
լով՝ քցեց շինքը և կախեց մի ծառի ճղնից, որ այն-
պէս կարծւի, թէ ինքն իրան է կախել...

Ը

Շամիրն իր շարագործութիւնից յետոյ վերա-
դարձաւ դագէքը: Հարբած մարդու պէս այս և այն
կողմն էր ընկնում, ճանապարհը կորցնում. կէս գի-
շերին հազիւ կարողացաւ տեղ հասնել:

Հերիքնազը թէև պառկած էր, բայց անհամբեր
սպասում էր Մարիամի վերադարձին և սաստիկ
վարանման մէջ էր նրա ուշանալու համար:

— Ախչի, ուր է քոյրըդ, հարցրեց Շամիրը Հե-
րիքնազին:

— Չը գիտեմ, դուրսը կըլինի, հիմի կըգայ:

Մի ժամի չափ անցաւ սրա վրայ, Մարիամը
չերևաց:

— Ախչի, ուր է քոյրըդ, կրկնեց Շամիրը բար-
կութեամբ:

— Ես ի՞նչ գիտեմ ուր է, ասեց Հերիքնազը նոյն-
պէս բարկանալով, և իսկոյն վերկացաւ տեղիցը՝
կարծես մի չարագուշակ ազդմունքից դրդւելով:

Շամիրն սկսեց հարևաններին զարթեցնել, իմաց
տալով՝ որ Մարիամը կորել է, ման եւս գալիս, չեն
գտնում:

Հարևանները զարթեցին և ամենքն էլ սկսե-
ցին այս և այն կողմն ընկնել, կանչել, բղաւել ա-
նունը տալով՝ բայց ոչ մի տեղից ձայն չըլսեց:
Հերիքնազն այնքան ուժ չունէր, որ կանչէր, բայց
ամենից լաւ նա էր իմանում, թէ ո՞ր կողմ. կըլինի
գնացած, և այնպէս էլ գնաց, բայց սաստիկ մութը
լինելով՝ ոչինչ չէր տեսնում:

Շատ փնտրեց, ոչինչ չըգտաւ, և սաստիկ
յոգնելով, մէկ տեղ վայր ընկաւ թուլացած,
տխուր և տրտում: Չէր իմանում, թէ ինչպէս
մեկնէ Մարիամի այս անակնկալ անյայտանալը:
Այսպէս յուսահատ դրութեան մէջ էր, յանկարծ մի
ոտքի ձայն լսեց:

— Էդ ո՞վ ես, Մարիամ, դու ե՞ս, լալով կանչեց
Հերիքնազը:

Արզումանն էր նոյն տեղը պըտըտուողը: Սա
լսելով Հերիքնազի ձայնը, իսկոյն մօտեցաւ և հար-
ցրեց:

— Ախր, ի՞նչ ես շինում էստեղ:

— Ա՛խ, Արզուման, դու ե՞ս: Մեր Մարիամը կորել է, ման ենք գալիս, չենք գտնում, դու չես տեսել. նա կարծեմ քեզ մօտ պիտի գար, թէպէտ ինձ ոչինչ չասեց:

— Ի՞նչ ես ասում, ո՞ւր է կորել. նա էրեխայ հօ չի: Ես նորան էի մնում էստեղ, շատ սպասեցի, չերևաց. իմ քույրն էլ տարաւ, նոր զարթեցի, ուղղում էի գալ ձեզ մօտ: Ձի կորչիլ, մի վախիւր: Դու ի՞նչպէս ես, դ՞ու. լաւացել ե՞ս, թէ չէ:

— Ե՞ս, ես լաւ եմ... ան, կռնիցս բռնիր, վեր կենամ, շատ եմ բեզարել: Ով գիտէ՝ քեզ նման նրա քույրն էլ է տարել, հիմի լուսը կըբացւի, կերևայ, չեմ կարում ձէն տամ, էլ ջան չըկայ:

— Հերիքնազ ջան, դու հիւանդ ես, ինձ խաբում ես, թէ՛ լաւ եմ:

— Ա՛խ, չէ, չէ, ես լաւ եմ, կըլաւանամ, հաւատա՛ւ... Նստենք էստեղ: Ես չեմ կարում ման գալ: Իմանում եմ, խօսելու ձէն է գալիս. դիւի էլ Մարիամին են ման գալիս: Գնա՛, գնա՛, քեզ չըտեսնեն: Տուր ձեռքըդ. ինձ համար դարդ չանես, Արզուման ջան: Այս ասելով Հերիքնազը համբուրեց Արզումանի ձեռքը:

Արզումանն այնպէս շփոթւեց, որ չիմացաւ ինչ խօսի: Մնաց ապուշ կանգնած ինչպէս փէտացած, մինչև բաւական մօտեցան խօսողները, երբ Հերիքնազի ստիպելովը հազիւ կարողացաւ անջատել նրանից և հեռանալ:

Թ

Երբ որ հարևաններն այս ու այն կողմ տարածւեցին, Շամիրն էլ գնաց իբր թէ նոյնպէս փրնտրելու: Սրա հետ գնաց և մեզ ծանօթ Խաչատուրը:

— Ախրէր, շատ բան էինք լսել, բայց կնկայ

կորչիլ չէինք լսել, եարաբ ո՞ւր պիտի լինի գնացած, ասաց Խաչատուրը:

— Խաչատուր, մի կնիկ, որ մտքումը ծուռ բան գնի, ոտքը թեթեւցնի, ուր ասես՝ կըկորչի:

— Ինչի՞ ես էդպէս ասում, Շամիր. դու քու կնկանը չես հաւատում: Նա որ ծուռ մտքանի կնիկ լինէր, քեզանից առաջ մենք կիմանայինք. էդպէս բանը կնկայ մարդն էնպէս շուտ չի կարող իմանալ, ինչպէս ուրիշները կիմանան:

— Ուրիշները մի՞թէ չեն խօսում իմ կնկայ վրայ: Էն օրը դու չըլսեցիր, որ ասում էին՝ կէս գիշերին տեսել են Արզումանի կշտին... Ես էլի շատ բան եմ ինքս իմ աչքովս տեսել. ես հաստատ գիտեմ, որ նա վատ բանի է:

— Շամիր, էն օրը ես էլ լսեցի, ինչ որ ասեցին. ես էլի շատ բան լսեցի, բայց դու չըմնացիր, որ ինքդ էլ լսես. սատանան սիրտըդ կըակ գցեց, վեր կացար էլ լսես. սատանան սիրտըդ կըակ գցեց, վեր կացար որ գնաս հանգցնես: Դէ հիմի ինձ լսիր, տես քեզ որ ինչ եմ ասում: Ես վաղուց մտքումս դրել էի, որ քեզ հետ խօսեմ, բայց ոչ մի անգամ հանգումը չեկաւ: Հիմի լաւ պատահեցանք, պէտք է իմաց տամ քեզ ամեն բան: Խային մարդու աչքը քօռ կըլինի, քեզ ամեն բան: Խային մարդու աչքը քօռ կըլինի, Շամիր, դու շատ բան ես վարաւորդ արել, բայց դիւի էլ ծուռ ես հասկացել: Հիմի ինձ ականջ դիր, որ էդ փորձանքին չէր հանդիպել, մտքումը դրել էր, որ գայ քեզ խնդրի, որ Հերիքնազին իրան տաս: Հերիքնազն ու Արզումանը սիրում են մէկ մէկու, էդ սող աշխարհքին յայտնի է: Մի գիշեր՝ քու բաղաք գնացած ժամանակդ՝ նա իմ կշտիցս գնաց ձեռք անել, էգսի օրը պիտի օրինաւոր նշան ու խօսք անել, էգսի օրը պիտի օրինաւոր նշան ու զարկէր քեզ մօտ. նշանն էլ հազրել էր. էդ փորձանքը որ պատահեց, ամեն բան խափանւեց: Հիմի

Մարիամն, ինչպէս ասի քեզ, խօսք է տրւել. առանց քեզ տուն է թողել: Նա ի՞նչ գիտէր, թէ բանըն էդպէս կը գայ: Դու քօռ հօ չե՞ս, չես տեսնում, որ Հերիքնազը մարդի չի գնում: Ինչի՞ չի գնում, կարող ես ասել: Նրա համար չի գնում, որ Արզումանիցը ձեռք չի ուզում վերցնել. ասում է՝ «ուր որ նա կըլինի, ես էլ էնտեղ կըլինիմ»: Հէնց լաւն էլ էն է, որ դու զուր տեղը վատամարդի չըդառնաս, հէնց քու ձեռքով վերցնես տաս իրան, թող ուր ուզում է տանի, քան թէ պիտի քեզանից թաքուն փախցնի: Արզումանը հիմի էստեղարէնք որ պըտըտում է, Հերիքնազի համար է պըտըտում, բայց դու էնպէս ես կարծում, թէ քու կնկայ համար է: Դու քու կնկանը լաւ չես ճանաչում, Շամիր, նրա պատիւը չես իմանում, նրա լաւութիւնը չես տեսնում: Ո՞վ կա մեր գեղումը դրա պէս հալալ ծծկեր, դրա պէս ամօթով, աքուռով, դրա պէս սուրբ սրտի տէր, դրա պէս անմեղ, անարատ:

Խաչատուրը չէր նկատում, որ իր խօսքերը մի մի նետի պէս ցըցւում էին Շամիրի սրտումը, որովհետեւ չըգիտէր, որ բանը բանից անց էր կացել: Շամիրի լեզուն կապւել էր՝ չէր կարողանում խօսել. մտքումն էր ասում միայն, թէ՛ անիրաւ, էդ որ գիտէիր, ինչի՞ վաղ չէիր ասում ինձ: Նրա ոտները թուլացել էին, քիչ էր մնում, վայր ընկնի: Մի կերպ Խաչատուրի ետեից քարշ գալով՝ առաջ գնացին և ի՞նչ տեսնեն յանկարծ... Երկու քոյր, մինը կախւած, միւսը նրա ոտների տակ անշունչացած...

Երբ որ Արզումանը հեռացաւ, Հերիքնազը զօռով վեր կացաւ տեղիցը և սկսեց այս ու այն կողմ թափառել: Լուսն ու մութը սկսեցին իրարից բաժանւիլ թէ չէ՝ Հերիքնազի աչքումը մի բան երևաց. մինչև նրա խելքն այս մասին մի հաշիւ կըտար, ահն ու կսկիծն իրար խառնելով՝ կայծակնահար արին

նրան: Հերիքնազը տեղն ու տեղը վայր ընկաւ, այլ ևս չըկարողացաւ զըզւել իր միակ սիրելի քրոջ սուրբ մարմինը:

Փ

Շամիրը, անխելք ու անտաշ Շամիրը, երբ որ լուսով տեսաւ իր գիշերային եղեռնագործութեան պատկերը, երբ որ բացւեց նրա մտքի ու խղճի աչքը, երբ տեսաւ որ կրկնապատկել է իր շարագործութիւնը—ինքը մէկին է սպանել, չայց ալստեղ երկունն են ընկած,— մի սարսափելի, մի կատաղի գոռում գոչում բարձրացրեց, գլուխը ծառերին զարկեց, ամբողջ մարմնով գետնէգետին զարկւեց այսահարւածի նման: Նրա աչքերումն արտասուք չկար, գլխի մազերը գլորտում էր և կարծես ցաւի զգացումը կորցրել էր: Մարդիկ ժողովեցին շուտով և ուզեցին նրան կապոտել, որ ինքնասպանութիւն չըգործէ, բայց նա իրան բռնել ուզողների ձեռները կծոտեց, դուրս փախաւ ինչպէս մի վայրենի գաղան և ընկաւ ձորերը: Մարդիկ վազեցին ետեից, բայց հասնել չըկարողացան: Նա մի ահագին քարածայուից անդունդ գլորեց, ուր և գտաւ իր դժոխքը: Նրան հէնց այդտեղ էլ թաղեցին:

Հերիքնազի և Մարիամի համար «Երկու հոգիս» անւանւած կաղնի ծառի տակը փորեցին և երկոքին քոյրերին մի գերեզմանում դրին իրանց շորերովը: Ասողներ եղան, թէ հարկաւոր է գիւղից քահանայ կանչել, բայց ծերերը թոյլ չըտըին, ասելով—անհաղորդ էլածներին, խեղդւածներին, իրանք իրանց սպանածներին տէրտէրով չեն թաղիլ: Սրա համար ոչ մի աղօթք չասւեց նրանց վրայ, ոչ մի հոգեհանգիստ չըկատարւեց նրանց համար:

Այս անսովոր և սարսափելի դէպքի լուրը շու-

տով տարածւեց ամենայն տեղ, բայց ում սիրան
այնքան կրկնկծար, որքան Արզումանին: Արզու-
մանը եկաւ աշկարա, օրը ցերեկով, չորեք նորա-
թաղ գերեզմանի վրայ և իր ուզածի չափ արտա-
սւեց: Բայց այդ արտասուքը չըթեթեացրեց նրա
սրտի կսկիծը: Նա զգում էր, որ իր պատճառով են
զոհւել այս անմեղ գառնուկները. և այդ զգացումը
նրան մղում էր, որ յետ չըմնայ իր սիրելիներին,
շուտով հասնի Հերիքնազի ետևից և հոգւով միանայ
նրա հետ: Եւ այդպէս էլ արաւ: Ինքն իրան սպա-
նող երիտասարդը, որի մասին պատմեցինք առաջին
գլխումը, այս Արզումանն էր: Նա եկաւ Շամշուղա
գիւղի քահանային խնդրեց, որ երթայ այն անմեղ
զոհերի գերեզմանի վրայ թաղման կարգ կատարէ,
և իրան էլ հաղորդէ: Քահանան յանձնառու չեղաւ,
ասելով որ նրանք իր ժողովուրդը չեն. իրան էլ չը
հաղորդեց, պատւիրելով որ գնայ իր քահանայիցը
հաղորդւի, բայց երբ հրացանի ձայնի վրայ գիւղա-
ցիք հաւաքւեցին և Արզումանին մերձ ի մահ գը-
տան, քահանան էլ իսկոյն եկաւ և հաղորդեց: Գիւ-
ղացիք լաւ էին ճանաչում Արզումանին, ամենքն
էլ ցաւելով հարցնում էին, թէ ինչն ստիպեց քեզ
այդպէս յուսահատուի:

— Ո՛հ, թողէք ինձ հանգիստ, Աստուած սիրէք,
իմ ցաւն ինձ բաւական է: Աշխարհիս մարդիկը շատ
անգութ են. միայն մեռնելուց յետոյ են ափսո-
սում մարդու: Ասաց Արզումանը և անմահ հոգին
ուղարկեց Անմահին:

Շամշուղեցիք մի սայլի մէջ դրին Արզումանի
մարմինը և տարան իր պապական գերեզմանա-
տունը:

Վ Ե Ր Ձ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0328466

504 m